

ՆՇՄԱՐՆԵՐ ԱՆԻ ԲԱՂԱՔԻ ԳՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6288 ձեռագիրը «Հաղրատի Ավետարան» է կոչվում Հաղրատի վանքում գրվելու պատճառով: Բանասիրությանը հայտնի է նաև որպես «Գետաշենի Ավետարան», Արցախի Գետաշեն գյուղի անունից, որտեղից 1920-ական թվականներին Գ. Հովսեփյանը բերում է էջմիածնի Մատենադարան և, շուտով, նրա մասին հրատարակում հմտալից մի ուսումնասիրություն «Հաղրատի դպրոցի մի գլուխգործոց («Գետաշենի Ավետարանը»)՝ վերտառությամբ: Հոգվածում առաջին անգամ ըստ արժանվույն գնահատվում է ձեռագիրը, որը ընդհանուր ճանաչում է բերում և պատճառ դառնում նրան հաճախակի անդրադառնալուն¹:

Ուսումնասիրության մեջ Գ. Հովսեփյանը մանրամասնորեն նկարագրում է ձեռագիրը, քննության ենթարկում գրչությունն ու հիշատակարանները և, մասնավորապես, ծանրանում ձեռագրի ստեղծման միջավայրի և մանրանկարչության վրա: «Հաղրատը մեկն է Հայոց ամենանշանավոր վանքերից և հոգևոր կենտրոններից,— գրում է նա,— ծագմամբ ունին շատ ավելի հնագույն վանքեր, բայց բերը դրանցից կատարել են այնպիսի երկարատև և կարևոր դեր, ինչպես Հաղրատն է: Նա նշանավոր է նաև իբրև ճարտարապետական արվեստի մի թանգարան...²: Նշանավոր է իբրև հոգևոր կենտրոն... որ ժԲ դարից կարեվոր դեր է կատարել մեր եկեղեցական պատմության մեջ... Բայց ոչ պակաս նշանավոր է նաև իբրև մատենագրության³ և գրչության արվեստի⁴ գլխավոր կենտրոն Արևելյան Հայաստանի մեջ... Արևելյան Հայաստանի ժԲ դարի և ժԳ դարի առաջին կեսի նշանավոր հեղինակների մեծագույն մասը Հաղրատից են կամ Հաղրատի հետ կապված»⁵: Մշակութային այս կենտրոնում 1211 թվականին ավարտվել է Հաղրատի Ավետարանը: Գրիչը Հակոբն է, սրբագրիչը կամ ուղղողը՝ Մխիթար Քորայրեցին, նկարիչը Մարգարեն, իսկ կազմողը՝ Աբրահամը, որը կազմել է «ի վանքս Հոռոմոսի, հրամանաւ հար Մխիթարայ»: Հաղրատի Ավետարանի ստացողն է «Սահակ կրանաւոր և յետին քահանան»,

1 Գ. Հովսեփյան, Հաղրատի դպրոցի մի գլուխ գործոց («Գետաշենի Ավետարանը»), Նիսիսի և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակոյթի պատմության, պր. Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 41—75:

2 «Էին հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1952, տախտակ 14—17: «Հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1967, էջ 204:

3 Մ. Ա. Դյրնովո, Краткая история Армянской живописи, Ереван, 1957, էջ 30—31; Նայնի Օчерки изобразительного искусства средневековой Армении, М., 1979, էջ 240, 254—255: Վ. Մարեալյան, նկարիչ Մարգարեի արվեստը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1972, № 1, էջ 77—90:

4 Կ. Ղաֆաղաբյան, Սանահնի և Հաղրատի վանքերը, «էջմիածին» 1968, № 6, էջ 6—20:

5 Ա. Մնացականյան, Սանահնի և Հաղրատի մենաստանների մշակութային կյանքի պատմությունից, «էջմիածին» 1968, № 6, էջ 21—30:

6 Ա. Մարեալյան, Հաղրատի գրչության կենտրոնը, «էջմիածին», 1971, № 5, էջ 46—56:

6 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 41, 68:

որ եղել է «աշակերտ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ, ազգաւ ի տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնուշ»: Չեռագիրը գրել է տվել ի հիշատակ ծնողներ՝ Ռիմանոսի և Կատայի, եղբայրներ՝ Իպատոսի և Առաքելի, քույրեր՝ Զարհայի և Հոռոմտիկնոց, նրանց զավակների, «և ազգայնոցն ամենից՝ կենդանեաց և մեռելոց», ապա՝ նվիրել Արջուառձի իրենց կառուցած եկեղեցուն:

«Ստացողի գլխավոր հիշատակարանից իմանում ենք,— գրում է Գ. Հովսեփյանը,— որ Ավետարանը նվիրված է Արջուառձի սուրբ ուխտին, որ շինված է հենց նվիրատուի և նրա հարազատների ծախքով... կարծում ենք այս ուխտի առաջնորդն է հայր Եղբայրիկը ...որովհետև Հաղբատի առաջնորդն էր «Տէր Յոհաննէս» իսկ Հոռոմոսինը՝ հայր Մխիթար, ուրեմն և Եղբայրիկը այս վանքերի հետ կապ չունենր»⁷:

Նկատենք, սակայն, որ Արջուառձի ուխտը չէ, որ շինել են նվիրատուները, այլ այդ ուխտում, որ արդեն գոյություն ուներ՝ մի եկեղեցի, որին էլ նվիրել են Ավետարանը. «և աւանդեցաք սուրբ Աւետարանս յԱստուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մէնջ ի վանս Արջուառձի»⁸: Մանավանդ, որ ինքը Գ. Հովսեփյանը վկայակոչում է Ն. Սարգսյանին, որ Արջուառձի շինությունների վրա կարդացել է 1207 թվականի ոչ շինարարական, այլ հետազայի արձանագրություն⁹: Վիճելի է նաև հայր Եղբայրիկի Արջուառձի առաջնորդ լինելու հանգամանքը, ինչպես նաև Մարգարե նկարչի Հաղբատի միարան լինելու և Հաղբատի Ավետարանը՝ Հաղբատում նկարագարողելու պարագաները:

Վկայակոչելով ձեռագրի գրությունից քառասուն տարի հետո 1255 թվականին Հակոբի և Մարգարեի կողմից Հաղբատում կանգնեցրած Սուրբ Սարգիս կոչված խաչքարը¹⁰, որը կառուցված է որպես բարեխոս իրենց և Մխիթար վարդապետ Քորայրեցու և հայր Բարսեղի, հեղինակը, առաջիններին նույնացնելով ձեռագրի գրչի և նկարչի հետ, եզրակացնում է, որ «ոչ միայն ձեռագիրն է Հաղբատում գրված, այլև նկարված է նույն տեղում և նույն ուխտի միարանի կողմից»¹¹: Այնուհետև Մարգարեն ոչ միայն դառնում է Հաղբատեցի, այլև հեղինակ Հաղբատի Ավետարանի բոլոր նկարների՝ խորանների, ավետարանիչների, կիսախորանների, լուսանցազարդերի և զարդագրերի: Իհարկե, Մարգարեն կարող էր լինել հաղբատեցի և Հաղբատի Ավետարանի հետ կատարել այն ամենը, ինչ վերագրում են նրան, և նույնիսկ գրել, որովհետև ինչպես երկվում է նրա գրած որոշ էջերից և հիշատակապատկանություններից, նաև հմուտ գրիչ էր, որ հավասարապես գրում էր և՛ երկաթագրով, և՛ գրչագրով և՛ բոլորգրով:

7 Գ. Հովսեփյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 60—61:

8 Մատենադարան, *ձեռ. № 6288*, էջ 358 ր: Ընդգծումը մերն է. Ա. Մ.:

9 Ն. Սարգսյան, *Տեղագրությունը ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864*, էջ 190. Հմմտ.

Ղ. Այիշան, *Շիրակ, Վենետիկ, 1881*, էջ 121:

10 «Ծնորդին Աստուծոյ ևս Յակոբ ևս Մարգարէս, յառաջնորդութեան տեառն Համազասպայ կանգնեցաք զՍուրբ Սարգիսս բարեխոս մեզ ևս Մխիթար վարդապետի Քորայրեցու և հայր Բարսեղի և ննչեցելոց մերոց... ի թվիս 2Գ (1255)» (Վ. Ղաֆաղարյան, *Հաղբատ, Երևան, 1963*, էջ 240—241): Կ. Ղաֆաղարյանի կարծիքով, Ս. Սարգիս խաչքարը «կանգնեցվել է մի խումբ մարդկանց՝ Հակոբի, Մարգարեի, Մխիթար վարդապետ Քորայրեցու, հայր Բարսեղի և այլ ննչեցյալների հիշատակին»: Սակայն խաչքար կանգնեցնողները ննչեցյալ չէին, այլ ողջ էին և՛ Հակոբը և՛ Մարգարեն, ինչպես նաև Մխիթար վարդապետը և հայր Բարսեղը: Այնուհետև, այս արձանագրությունից չի երևում, որ Հակոբն ու Մարգարեն եղբայրներ են, ինչպես կարծում է

4. Ղաֆաղարյանը (*Անդ, էջ 280, 281*):

11 Գ. Հովսեփյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 63:

Բայց այս ամենը նա կարող էր անել նաև Հաղբատից դուրս, ասենք Հոսումոսի վանքում կամ Անիում:

Ճշմարտությունը բացահայտելու համար առավել մանրախույզ քննության պետք է ենթարկել ձեռագիրը, ուշադրության արժանացնելով ամեն մի թվացող մանրույթ, մանրանկարչությունն ուսումնասիրելիս շանտեսել դիրք, դրչությունն ուսումնասիրելիս՝ մանրանկարն ու կազմը, սրահպանակն ու հիշատակարանը... որովհետև այս բոլորը միասին են ձեռագիր կոչվում, մի բարդ ու բազմակողմանի պատմական հուշարձան, ստեղծման որոշակի հանգամանքներով:

Ձեռագրի հետ կապված հարցերի ճիշտ լուծումից կշահի դրչության արվեստի ողջ բնագավառը, և հայ մշակույթի անցյալի պատմությունը: Այս առումով բավականին հետաքրքիր նյութ է տալիս Հաղբատի Ավետարանի հանգամանակից քննությունը, ճշգրտումներ մտցնում վերը շոշափվող համարյա բոլոր հարցերում և բավարարում առաջադրվող հարցադրումներին:

Հաղբատի Ավետարանն այսօր $29,5 \times 22,5$ սմ մեծության 360 մագաղաթյա դեղնավուն թերթերից կազմված ձեռագիր է, գրված երկաթագրով՝ $19,5 \times 6,3$ սմ մեծության 19 տողանոց երկու սյունակներում: 1—5 թերթերը պահպանակներ են, նույնաչափ, նույնագիր Ավետարանի մասեր: 6—15 թերթերի հանդիպակաց էջերում, մեկընդմեջ նկարված են համարարբառի խորանները¹², իսկ հաջորդ՝ 16 և 17 թերթերի հանդիպակաց էջերում՝ «Մուտք յնրուսաղէմ» տերունական նկարն է և «Ընծայականը»՝ Քրիստոսը ստացող Սահակ և Առաքիլ եղբայրների հետ: 18-րդ թերթից սկսվում են չորս Ավետարանները՝ ավետարանիչների և ավետարանառաջների նկարներով¹³, ընդ որում, բոլոր ավետարանիչների նկարները կաշվեթելով կարված են համապատասխան ավետարանառաջներին (Ավետարանների սկզբնաթերթերին), որոնց պատճառով այդ ութ թերթանի պրակները դարձել են ինն թերթանի¹⁴: Ձեռագրի մեջ խախտումներ և փոփոխություններ են կատարվել դեռ այն շավարտված:

Մաթևոսի Ավետարանի սկիզբը կրել է Բ. պրականիշը, ուրեմն սկզբի խորանները զբաղեցնող տասը թերթերը կազմել են Ա. պրակը: Ինչպես համարյա բոլոր պրակները, Բ պրակը ևս ունեցել է 8 թերթ, որոնցից առաջինը կտրված և փոխարինված է երկու թերթերով, ընդ որում ավելացված թերթի ա էջը

¹² 6բ—7ա խորաններում եփսեփոսի նամակը, 8բ—9ա, 10բ—11ա, 12բ—13ա, 14բ—15ա խորաններում տեղավորված են կանոնները:

¹³ Համապատասխանաբար՝ Մաթևոս ավետարանիչի և ավետարանառաջի նկարները՝ 18բ—19ա, Մարկոսինը՝ 112բ—113ա, Ղուկասինը՝ 174բ—175ա, Հովհաննեսինը՝ 268բ—269բ (ընդ որում երկուսն էլ գտնվում են երկրորդ) էջերում:

¹⁴ Բացառությամբ Մ (20-րդ)—9, (Մարկոսի Ավետարանի ավարտին մնում էր մի էջ. գրիչը պրակի 8-ին ավելացրել է մի թերթ և այդ էջը լրացրել, որպեսզի հաջորդ Ավետարանը սկսվի նոր պրակով) 2-(24-րդ)-7 և Ը-(40-րդ)-12 թերթանի պրակներին: Այժմ այն խախտված է: Ձեռագրի կազմը հետազայի է: 1211 թվականից հետո, պահպանվել է ևս երեք անգամ կազմվելու հիշատակարաններ. 1325 թ. Տեր Վանականը կազմել է տալիս Ստեփանոս կազմիչի ձեռքով («գոթի հնացեալ և աւերեալ», 351բ), 1388 թ. Մովսես քահանան նորոգում և կազմել է տալիս Մարգիս կազմարարին (112ա), իսկ 1497 թ. պարոն Ուլուխաթունը նորոգել է տալիս, որովհետև «սյոյժ հնացեալ էր սուրբ Աւետարանս» (173բ): Մրանցից մեկի ժամանակ շիթի էլ են 2 և Բ պրակների տեղը, և զլխավոր հիշատակարանի զույգ-թերթերի միջև են տեղավորել 1223 թ. հիշատակարանը:

նկարագարդ ավետարանառաջն է (19ա), մյուս էջը և երկրորդ թերթի երկու էջերը (19բ, 20ա,բ) բնագիրը, գրված համեմատաբար մեծ երկաթագրով (նկ. 1): Հաջորդ Դ թերթից (21ա) մինչև Ժ պրակի վերջը (91բ, նկ. 2) գրված է նախորդի համեմատությամբ մի քիչ փոքր, դեղեցիկ երկաթագրով: Այդ հատվածի գրիչը, որի անունը չի պահպանվել, զարդագիր չի օգտագործել, ոչ էլ նրանց համար տեղ թողել: Զունի նաև լուսանցազարդեր: Ընթերցվածների գրչխազրերը չեն զանազանվում սովորական հատվածների գլխազրերից: Կետագրական միայն մի նշան է օգտագործում, որը գրվում է տողի վերևում, տառի վերին մասին հավասար, հազվադեպ նկատվում է ստորակետ: Ն նախորդի վրա փոքր գծիկ է դնում: Լուսանցքներում համաբարբառը դեղեցիկ, մանր գրչազիր է: Պրականիշերը գրված են ստորին լուսանցքի աջ կողմում: Այս գրչի ձեռքով գրված են Բ-Ժ պրակները:

Ն պրակից (92ա, նկ. 2) մինչև ձեռագրի վերջը գրել է Հակովբ գրիչը, ինչպես հիշում է ինքը՝ Մարկոսի վերջում՝ «Յակովբ գրիչ յիշեցէք ի Տէր»¹⁵ և հավաստում գլխավոր հիշատակարանը, «Ի սուրբ ուխտս Հաղբատու դժագրեցաւ ձեռամբ Յակովբայ...»¹⁶:

Ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանում հիշված բոլոր անձնավորությունները հայտնի են. դրանք են ստացող Սահակը, իր ծնողները, եղբայրները, բույրերը: Հիշվում է ուխտի առաջնորդ Հովհաննեսը, վերջում՝ կազմող Աբրահամն ու նկարիչ Մարգարեն: Սահակը հիշում է նաև «զՍարգիս հոգևոր ծնաւոյն իմ, զՅակովբոսն և զՎարդան»: Քանի որ Սահակը իր մասին գրում է «որ էի աշակերտ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ... սնեալ ի սրբարան ուխտիս ի Հաղբատ», նշանակում է նրա հոգևոր հայր Սարգիսը իր ուսուցիչն էր Հաղբատում և այնտեղի միաբաններից էր: Ուրեմն նրա հետ միասին հիշվող Հակովբոսն ու Վարդը նույնպես Հաղբատի միաբաններից են, կամ նրա դասընկերները, կամ մարդիկ, որոնք մասնակցել են ձեռագրի գրչությանը: Մենք հակված ենք նրանց հիշատակվելու առիթը երկրորդ պարագայի մեջ տեսնելու, այսինքն՝ ձեռագրի պատրաստմանը մասնակցելու մեջ, մանավանդ որ նրանք երկուսով միասին հիշվում են նաև Մարգարե նկարչի կողմից, որը երբևէ չի հիշում ոչ Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննեսին, ոչ էլ Սահակի ուսուցիչ Սարգսին: Բայց Մարգարեն հիշում է նախ Վարդին, հետո Հակոբոսին՝ Սահակի բոլոր հարազատներին հիշելուց հետո, երկրորդ սյունակում, առանձին՝ «նա[և] զՎարդան և զՅակովբոսն և զծնողսն նոցա և զամենայն բնտանիսն»: «Յակովբոսը» ամենայն հավանականությամբ Հակոբ գրիչն է. եթե այս ճիշտ լինի, Վարդը առաջին գրիչը պետք է լինի: Սահակը առաջինը հիշում է Հակոբ գրչին, որն ավարտել է Ավետարանը, իսկ Մարգարեն պահում է ձեռագիրը գրելու հերթականությունը և նախ հիշում է Վարդին, ապա՝ Հակոբին:

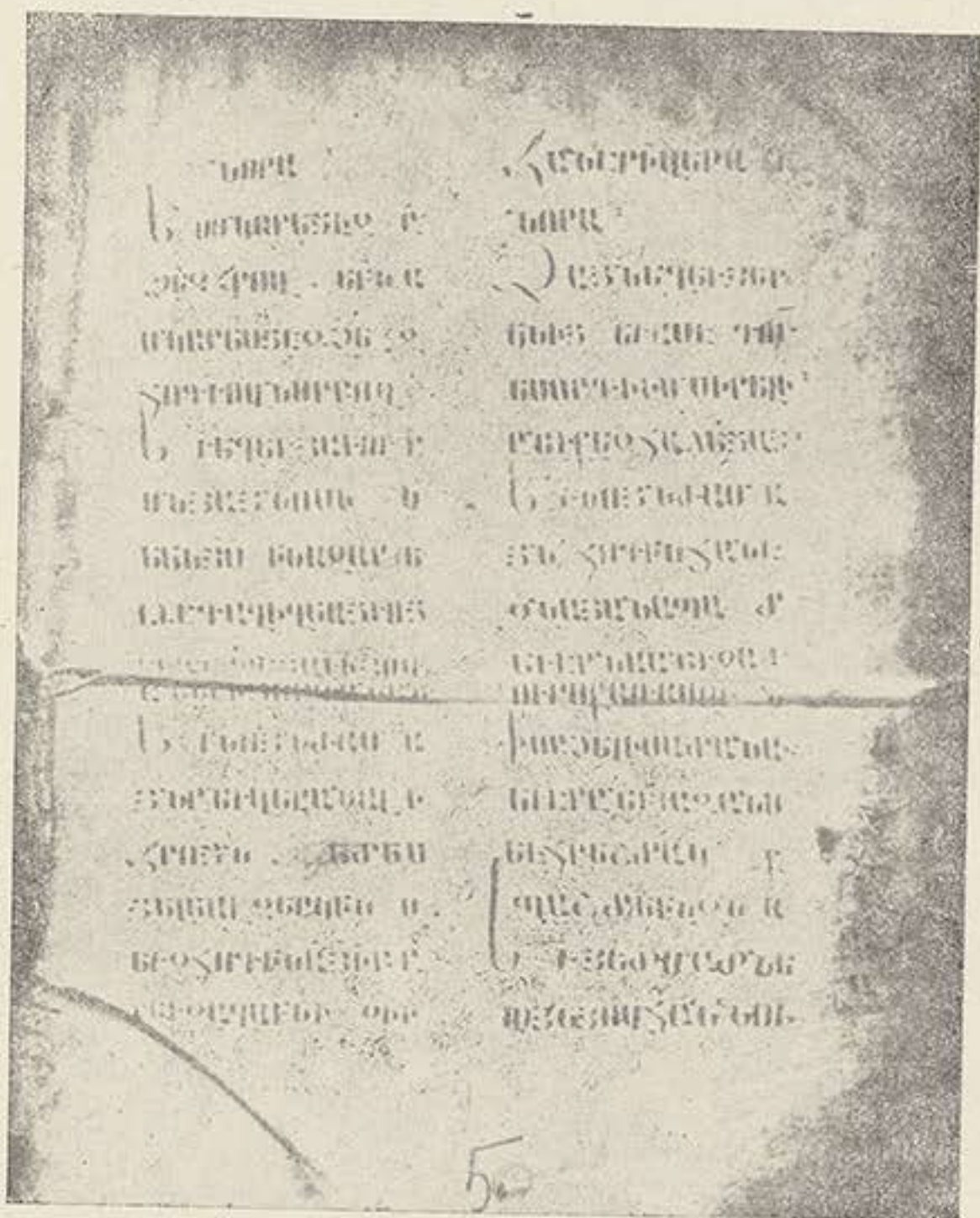
Հակոբը ձեռագիրը շարունակել է գրել նույն մեծության երկաթագրով, բայց պակաս կանոնավոր ու գեղեցիկ: Ընթերցվածներն սկսում է զարդագրերով, ապա մեկ կամ երկու տող կարմիր տառերով, ոսկեպատելու համար: Զարդագրերի մոտ ունի լուսանցազարդեր՝ շաբաթների ու օրերի նշումով: Մաթևոսի Ավետարանի սկզբից ավելացրած երկու թերթերի վրա տեղավորված տառերի քանակը համեմատեցիկնք առաջին գրչի մի թերթի վրա գրված տառե-

15 Մատենագարան, ձեռ. № 6288, էջ 173բ:

16 Նույն տեղում, էջ 359ա:

ԱՊՐԻԼ 1911	ՄԱՐՏ 1911	ՔԵՆԵԾ 1911	ՄԱՐՏ 1911	ՔԵՆԵԾ 1911
1. ԱՊՐԻԼ 1911	1. ԱՊՐԻԼ 1911	1. ԱՊՐԻԼ 1911	1. ԱՊՐԻԼ 1911	1. ԱՊՐԻԼ 1911
2. ԱՊՐԻԼ 1911	2. ԱՊՐԻԼ 1911	2. ԱՊՐԻԼ 1911	2. ԱՊՐԻԼ 1911	2. ԱՊՐԻԼ 1911
3. ԱՊՐԻԼ 1911	3. ԱՊՐԻԼ 1911	3. ԱՊՐԻԼ 1911	3. ԱՊՐԻԼ 1911	3. ԱՊՐԻԼ 1911
4. ԱՊՐԻԼ 1911	4. ԱՊՐԻԼ 1911	4. ԱՊՐԻԼ 1911	4. ԱՊՐԻԼ 1911	4. ԱՊՐԻԼ 1911
5. ԱՊՐԻԼ 1911	5. ԱՊՐԻԼ 1911	5. ԱՊՐԻԼ 1911	5. ԱՊՐԻԼ 1911	5. ԱՊՐԻԼ 1911
6. ԱՊՐԻԼ 1911	6. ԱՊՐԻԼ 1911	6. ԱՊՐԻԼ 1911	6. ԱՊՐԻԼ 1911	6. ԱՊՐԻԼ 1911
7. ԱՊՐԻԼ 1911	7. ԱՊՐԻԼ 1911	7. ԱՊՐԻԼ 1911	7. ԱՊՐԻԼ 1911	7. ԱՊՐԻԼ 1911
8. ԱՊՐԻԼ 1911	8. ԱՊՐԻԼ 1911	8. ԱՊՐԻԼ 1911	8. ԱՊՐԻԼ 1911	8. ԱՊՐԻԼ 1911
9. ԱՊՐԻԼ 1911	9. ԱՊՐԻԼ 1911	9. ԱՊՐԻԼ 1911	9. ԱՊՐԻԼ 1911	9. ԱՊՐԻԼ 1911
10. ԱՊՐԻԼ 1911	10. ԱՊՐԻԼ 1911	10. ԱՊՐԻԼ 1911	10. ԱՊՐԻԼ 1911	10. ԱՊՐԻԼ 1911
11. ԱՊՐԻԼ 1911	11. ԱՊՐԻԼ 1911	11. ԱՊՐԻԼ 1911	11. ԱՊՐԻԼ 1911	11. ԱՊՐԻԼ 1911
12. ԱՊՐԻԼ 1911	12. ԱՊՐԻԼ 1911	12. ԱՊՐԻԼ 1911	12. ԱՊՐԻԼ 1911	12. ԱՊՐԻԼ 1911
13. ԱՊՐԻԼ 1911	13. ԱՊՐԻԼ 1911	13. ԱՊՐԻԼ 1911	13. ԱՊՐԻԼ 1911	13. ԱՊՐԻԼ 1911
14. ԱՊՐԻԼ 1911	14. ԱՊՐԻԼ 1911	14. ԱՊՐԻԼ 1911	14. ԱՊՐԻԼ 1911	14. ԱՊՐԻԼ 1911
15. ԱՊՐԻԼ 1911	15. ԱՊՐԻԼ 1911	15. ԱՊՐԻԼ 1911	15. ԱՊՐԻԼ 1911	15. ԱՊՐԻԼ 1911

րի քանակի հետ, պարզվեց, որ նրանք հավասար են: Նշանակում է Մաթևոսի Ավետարանի առաջին թերթի երկու երեսն էլ լրիվ զբաղված են եղել բնագրով, և որ այն գլխազարդ չի ունեցել, այլ միայն սովորական գրությամբ՝ «Աւետարան ըստ Մաթէոսի» խորագիրը:

Նկ. 3. (էջ 5ա)

Գեղարվեստական դարդարվածության բացակայությունը պատճառ է դառնում, որ Մահակը առաջին գրչից վերջնի ձեռագիրը և հանձնի մի այլ գրչի, որը գրելու հետ նաև պետք է ծաղկեր, այլապես գրչին փոխելը իմաստ չուներ, եթե նա չէր վախճանվել կամ դժբախտության շեր հանդիպել: Ինչպես կհամոզվենք քիչ հետո, երկրորդը՝ Հակոբ գրիչը, իսկապես նաև ծաղկող էր: Գրչության պատմության մեջ այսպիսի դեպքեր շատ են եղել: Երբ գրիչը կամ ծաղկողը չէր բավարարում ստացողի պահանջները, նրանց փոխում էին: Բավարարվենք մի օրինակով: Ստացող Վարդան քահանան գրում է, որ Կիպրոսում «հանդիպեցայ քահանայի միոջ և ետու գրել Աւետարան: Եւ ոչ հաւանեաց վասն անվարժ գրելոյն և նիւթոյն թանձրութեան և ծաղկին անպատեհութեան»:

Վերագառնում է Կիլիկիա, լսում է համբավավոր Քորոս Հոռմկլայեցի գրչի մասին, որ բնակվում էր Գերմաղբյուրում: «Եւ յոյժ աղաչեցի զնա յանձն առնուլ և գրել զնոր Կտակարանքն ... և նա յանձն էառ» — գրում է նա¹⁷:

Այստեղ նույնպես առաջին գրիչը չի բավարարել ստացողի պահանջները, և նա նոր գրիչ է բնարել, որի առավելությունը ծաղկել է կարողանալն էր:

Նկ. 4 (էջ 114ա)

Ձեռագրի և պրակը, որի ութ թերթերից շորսը Մաթևոսի և շորսը՝ Մարկոսի ավետարաններից է, վերջինիս կիսախորանով, դարձյալ այլ գրությամբ է գրված: Սույն թերթերի գրության և կիսախորանի համեմատությունը Մաթևոսի սկզբի երկու թերթի հետ, ինչպես նաև պահպանված հիշատակարանը ցույց են տալիս, որ այս բոլոր 10 թերթերը Մարգարեի ձեռքի գործն է:

Մարգարեի գրած և պրակի և ձեռագրի սկզբում տեղադրված հինգ թերթ պրակների համեմատությունից պարզվեց, որ վերջիններս ունեն նշված

¹⁷ Մատենագարան, ձև. № 154, էջ 298ր:

պրակի հինգ թերթերի բովանդակությունը, համապատասխան են յուրաքանչյուր թերթի սկսվածքն ու ավարտը. տառանիշերի շարքն ու քանակը, նույնիսկ լուսանցազարդերի ձևն ու մեծությունը: Պահպանակների գրությունն և լուսանցազարդերի ու զարդագրերի համեմատությունը ձեռագրի Հակոբ գրչի գրած թերթերի գրչության, չգունավորած լուսանցազարդերի և զարդագրերի հետ, մեզ այն համոզման բերեց, որ, նախ՝ պահպանակների գրիչը Հակոբն է, և որ այդ պահպանակները մասն են եղել Հաղբատի Ավետարանի, գտնվել են նրա մեջ այն տեղում, որտեղ այժմ Մարգարեի գրած թերթերն են գետնից հանված¹⁸, և ապա՝ որ Հակոբ գրիչը նաև ծաղկող է, որի անառարկելի ապացույցն են այդ պահպանակների շորս տարբեր ընթերցվածների սկզբի զարդագրերն ու լուսանցազարդերը¹⁹ (շորս ընթերցվածներից մեկը զարդագիր շունի, մյուսը՝ լուսանցազարդ), որոնք գունազարդված չեն: Ի դեպ գունազարդված չեն նաև Ավետարանի բնագրում մի շարք զարդագրեր²⁰:

Այս ցույց է տալիս, որ Հակոբ գրիչը նկարել է զարդագրեր և լուսանցազարդերը, բայց չի ներկել: Հետագայում Մարգարե ծաղկողը ներկել է, և այդ ընթացքում, տեղ-տեղ խախտել է Հակոբի գծագրությունը և նրանց սահմաններում գծել նոր լուսանցազարդեր, որոնց մոտ երևում է Հակոբի գծագրության մնացորդները, հատկապես օրերի շրջանակները²¹: Մարգարեն նկարել է նաև նոր լուսանցազարդեր և զարդագրեր, ինչպես իր ավելացրած թերթերի վրա, այնպես էլ այլ տեղերում, որոնք բոլորովին չեն տարբերվում մյուս զարդագրերից և լուսանցազարդերից:

Մրանցից բացի Հակոբ գրիչը նկարել է Մարկոսի, Ղուկասի և Հովհաննեսի ավետարանառաջները, որոնցից վերջին երկուսը պահպանվել են և, ի տարբերություն լուսանցազարդերի և զարդագրերի, գունավորված են:

¹⁸ Ահա Հակոբի գրած պահպանակների և Մարգարեի գրած համապատասխան թերթերի սկսվածքներն ու վերջավորությունները (բերում ենք բնագրի հաջորդականությամբ, քանի որ պահպանակները ետ և առաջ են գրված).

Պահպանակներ (Հակոբ)	Բնագիր (Մարգարե)	
Յա եւ վաղվադակի ընթացա...	108ա (Մաթևոս)	
Յբ Փորձեաց ի վիմի...	108բ	(նկ. 5,6)
Չա եղեն իբրև զմեռեալս...	110ա (Մաթևոս)	
Չբ եւ ել համբաւ եւ...	110բ	
Տա նորաւ եւ մկրտեցի զՅեզ...	114ա (Մարկոս) (նկ. 3,4)	
Տբ եւ զնոսա ի նախն...	114բ	
Թա Մինչ կազմէին զուղանս...	115ա (Մարկոս)	
Թբ եւ եթող զնա տննդն...	115ա	
Կա ...զն եւ պաշտէր զնոսա...	116ա (Մարկոս)	
Կբ Քարոզել յոյժ...	116բ	

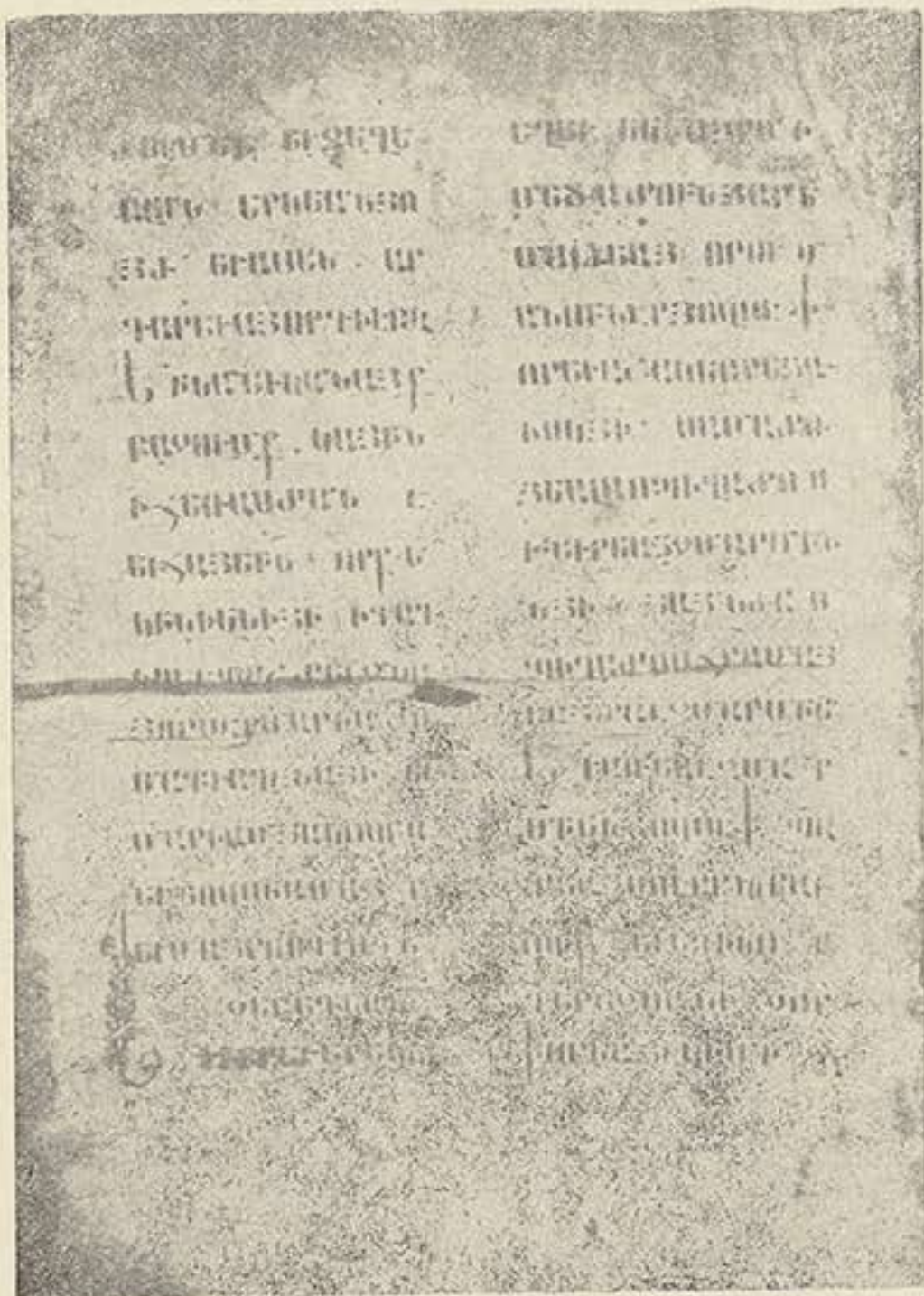
Հակոբի գրածից բացակայում են 109, 111 և 113 թերթերը. վերջինս 111ա էջը Մարկոսի ավետարանառաջն է եղել՝ նկարված Հակոբի ձեռքով:

¹⁹ Առաջինը Մաթևոսի Ավետարանի Յեթ թվից սկսվող «Եւ իբրև երեկո եղև» ընթերցվածն է (էջ 3բ), որտեղ կարմիրով զարդարված է «Ե»-ն և մի տող կարմիրով երկաթազրած՝ ոսկեպատելու համար: Հաջորդ երեքը Մարկոսի Ավետարանից են. առաջինը ունի գլխագիր «Ե», կարմիրով երկու տող և լուսանցազարդ՝ օրերի նշումով (էջ 5ա), երկրորդը զարդագծված «Ե», երկու տող, լուսանցազարդ, օրը (Գ-1ա) և երկրորդը՝ «Ե», մի տող կարմիրով լուսանցազարդ, օրը (Գ-4ա):

²⁰ Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 164ա (Ա), 238ա(Ե), 311ա(Ա), 333ա (Զ) և այլն:

²¹ Նույն տեղում, էջ 215ա, 255ա և այլն:

Հակոբ գրիչը յուրովի մտտեցում է ունեցել առաջին գրչի (Բ-Ժ պրակ) կատարած աշխատանքին: Թե ինչ է նա արել գլխազարդ և զարդագիր շունեցող առաջին էջի հետ շենք կարող ասել, որովհետև նրանք փոխել է Մարգարի գրիչը, բայց մյուս էջերը ներդաշնակել է Ավետարանի իր գրած մասի հետ, օժտելով նոր զարդագրերով և լուսանցազարդերով:

Նկ. 5 (էջ 3 ր)

Սկզբում որոշել է ընթերցվածների գլխազրերը դարձնել զարդագիր, մաքրել է դրանք և տեղը զարդագիր հարմարեցրել: Այդպես են 21ա, 22ա, 24ա էջերի զարդագրերը (նկ. 7): Բայց որովհետև այս ձևնառու չէր, ջնջումների և կրկին նկարելու պատճառով, այլ եղանակ է գործադրում, մզացնում է ընթերցվածի գլխազիրը և ոսկում առաջին տողը (27ա, նկ. 8): Այս ևս չի բավարարում Հակոբ գրչին (ԹԵ՛ ստացողին), նա որոշում է ընթերցվածների դիմաց լուսանցքներում նկարել միայն լուսանցազարդ: Այդպես էլ արվում է: 28բ-ից մինչև 89ա էջերի ընթերցվածների դիմաց, լուսանցքներում Հակոբը նկարում է երեսունինն լուսանցազարդ, առանց զարդագրերի:

Հակոբ գրիչը նկարել է նաև խորանները և գրել համարաբար, որովհետև կողքի լուսանցքներում թվերը և ստորին լուսանցքներում համարաբարաները գրված են, ուրեմն նրանք գրված պետք է լինեն նաև խորանների մեջ, որոնք սովորաբար գրվում են միասին և նույն գրությամբ: Ամենայն հավանականությամբ խորանները գծված են եղել միայն կարմիրով, ինչպես զարդագրերն ու լուսանցազարդերը (այդ բանը մեզ հուշում են պահպանակները), որոնք էլ պատճառ են դարձել նրանց նորերով փոխարինելուն: Պատճառ շունենք կասկածելու ձեռագրում խորանների առկայության վրա, որովհետև այդ դարում առանց նրանց գոյության ձեռագրի կազմելու մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Մանավանդ, որ այն բերել էին Հոռոմոսի վանք կազմելու համար: Այսպիսով, Հակոբը ձեռագիրն ավարտել էր, այսինքն՝ գրել էր բնագիրը, գծել էր լուսանցազարդերը, զարդագրերը, խորանները, իսկ կիսախորանները նաև ներկել էր: Ձեռագիրը սրբագրել էր Մխիթար Քորայրեցին:

Այս բանը հաստատում է նաև հիշատակարանի վկայությունը. «Ի սուրբ ուխտս Հաղբատայ գծագրեցաւ ձեռամբ Յակովբայ»²²:

Ուրեմն Ավետարանն ավարտվում է Հաղբատում և ապա նոր միայն տարվում Հոռոմոսի վանք՝ կազմելու:

«Անիին կից վանքերից Հոռոմոսի վանքն է, որ ամենից ավելի դեր է կատարել մանրանկարչության և գրչության արվեստների կողմից...»: Այդ ժամանակ այստեղ աշխատում էր նշանավոր գրիչ և նկարիչ Իգնատիոսը²³: Բայց Ավետարանը Հաղբատից Հոռոմոս էին տանում ոչ Իգնատիոսի, այլ հռչակավոր կազմող Աբրահամի մոտ: Մինչ այդ Աբրահամը ի թիվս այլ ձեռագրերի, կազմել էր նաև Հոռոմոսի վանքի համար Իգնատիոսի գրած Ավետարանը՝ ոսկե կազմով²⁴: Հաղբատի Ավետարանը Հոռոմոսում անմիջապես չի կազմվում, այլ մինչև կազմվելը անցնում է Մարգարե գրչի և նկարչի ձեռքը, որը, մեր կարծիքով, կատարվել է Աբրահամ կազմողի խորհրդով: Հռչականուն կազմարարը, ըստ երևույթին, չի կամեցել այդքան աղքատ զարդարված ձեռագիրը շքեղ կազմել և առաջարկել է օգտվել իր ճանաչած և մոտակա վանքում գտնվող Մարգարեի շնորհներից: Մահակը լսել է փորձված կազմողի խորհուրդը, իսկ Մարգարեն սիրով հանձն է առել կատարելու Աբրահամ կազմողի ցանկությունը, և նույնիսկ նրան նկարել է ձեռագրի լուսանցքներից մեկում:

Սակայն մինչև Հաղբատի Ավետարանի հետ Մարգարեի կատարած գործողություններին ծանոթանալը, փորձենք գտնել այն ուխտը, որտեղ աշխատել է նկարիչը:

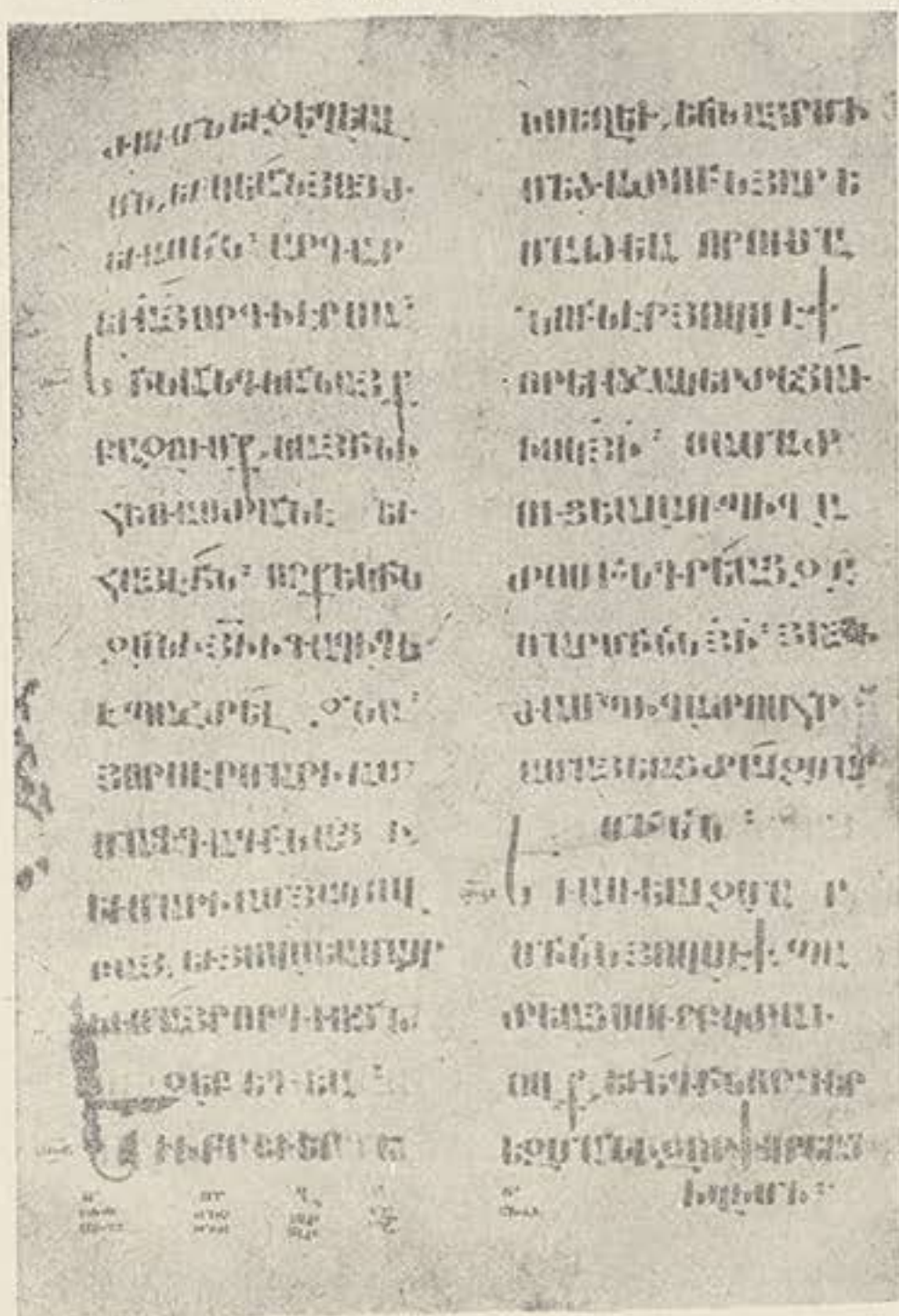
Ո՛չ Հաղբատի Ավետարանի գլխավոր հիշատակարանում, ո՛չ էլ Մարգարեի հիշատակագրություններում ակնարկ չկա նրա Հաղբատում գտնվելու մասին, իսկ ձեռագրի քննությունը ցույց տվեց, որ նա չէր կարող Հաղբատում լինել

²² Մատենադարն, ձեռ. № 6288, էջ 358բ:

²³ Հանձին որի «ունինք մի կարող մանրանկարիչ Հոռոմոսի և Անիի շրջանից, որ պետք է իր արժանավոր տեղը գրավի Արևելյան Հայաստանի մանրանկարչության պատմության մեջ»: Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 15—28, «Իգնատիոս մանրանկարիչ և Շոթոկանց տոհմը»:

²⁴ 1214 թվականին Հավուց թառում Իգնատիոսի գրած և նկարազարդած Ավետարանի վերջում, որն այժմ պահվում է Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում, այսպիսի մի մակագրություն կա. «Հոռոմոսի վանացն ոսկետուփ Ավետարանն և այս՝ մին գրչի է գրած»: Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ.Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 594: Հմմտ. Կ. Ա. Մարևոսյան, Գրիչ և նկարիչ Իգնատիոս Հոռոմոսցի, «Բանբեր Համալսարանի», Երևան, 1982, № 1:

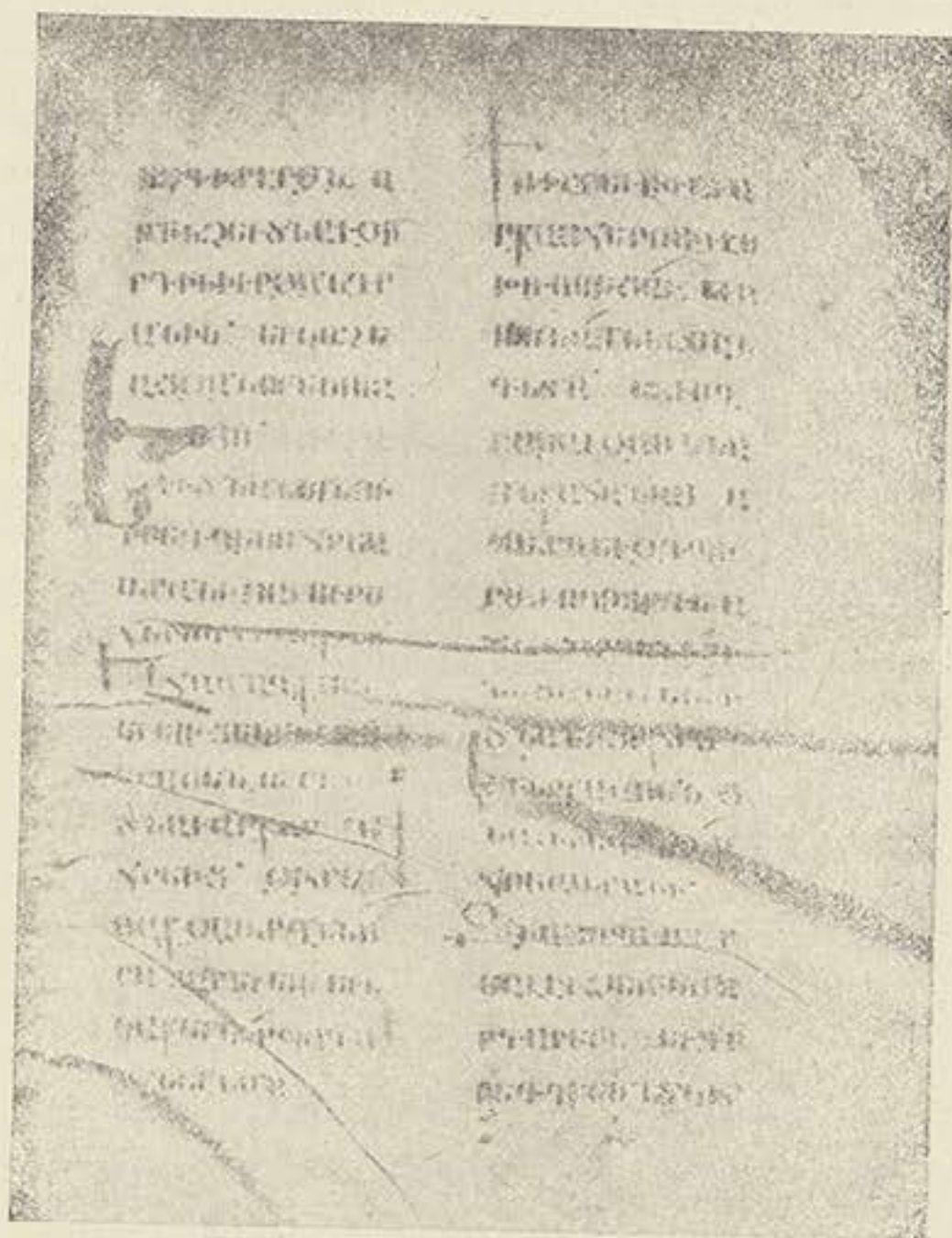
ձեռագրի հետ փոփոխություններ կատարելու ժամանակ: Նախ այդ դեպքում ևս պրակը չէին անշատի, իսկ եթե անջատեին՝ նորից Հակոբին կտալին ընդօրինակելու կամ Հակոբն ինքը կըրացներ իր իսկ վրիպած հատվածը՝ 42-րդ պրակում: Գ. Հովսեփյանի Ս. Սարգիս խաչքարի արձանագրության փաստարկը, համոզիչ չէ: Սարգարեն միշտ էլ կարող էր խաչքար կանգնեցնել Հաղբատում, նույնիսկ այնտեղ շարելով, ինչպես մինչև 1211 թվականը, այնպես էլ նրանից հետո, քառասունչորս տարիներից ցանկացած տարվա ցանկացած օրը:

Նկ. 6 (էջ 108բ)

Հաղբատի Ավետարանի Կանոնների երկրորդ խորանի արտաքին լուսանցքի ստորին և միջին գերանների վրա ամբողջ հասակով կանգած են երկու վեղարավորներ: Վերևի վեղարավորը, որը կանգնած է միջին գերանի վրա, հազած է մինչև ոտները հասնող կապույտ կապա, իսկ վրալից՝ շերտավոր փիլոն: Աջ ձեռքին ունի պարզ հովվական գավազան, ձախ ձեռքում թաշկինակով բռնել է կարմիր և պարզ կազմով Ավետարանը: Լուսանցքում կողքից զըր-

ված է. «Հայ Եղբայրիկ առաջնորդ սուրբ ուխտիս, յիշեսցիք»²⁵: Ստորին գերանի վրա կանգնած վեղարավորը, համարյա հազած է այնպես, ինչպես հայր Եղբայրիկը, միայն գավազանի փոխարեն ունի երկարակոթ խաչ՝ աջ ձեռքում, իսկ ձախում, նախորդի նման, դարձյալ թաշկինակով բռնած, կարմիր կաղձով Ավետարան: Լուսանցքում կողքից գրված գրության սկզբի մասը այսօր շատ

Նկ. 7 (էջ 22ա)

դավար է կարդացվում, իսկ կես դար առաջ Գ. Լուսնեփյանը կարդացել է. «Կաղձիչ սորին եւ հայր...ի սմին յիշեսցիք»²⁶: Վերջին բառերից առաջ կարդացվում է եւ շորս տառ «ջորդ» որտեղ, ամենայն հավանականությամբ, մոռացվել է ջ-ից հետո եկող «ն» տառը «ջնորդ» որը «միջնորդ» բառի վերջին կեսն է: Գլխավոր հիշատակարանից մենք պետենք, որ ձեռագրի կաղձիչը Աբրահամն է: Անընթեռնելի մասում որոշակի նկատվում են այդ անվան մի քանի տառեր, հատկապես «հ»-ն: Երբ համադրում ենք հիշյալ երկու վեղա-

²⁵ Մատենադարան, ձև. № 6288, էջ 9ա:

²⁶ Գ. Լուսնեփյան, Նշվ. աշխ., էջ 48:

բաժնորների նկարների մոտ եղած մակագրութիւնները. ստացւում է այսպես:

Վերևում «Հայր Եղբայրիկ առաջնորդ սբ ուխտիս յիշեսչիք».

Ներքևում՝ «Կաղմիշ սորին եւ հայր [Աբրահամ մի]ջնորդ ի սմին յիշեսչիք»:

Չեռագրում երկրորդ մակագրութիւնը ավելի երկար տեղ է զբաղեցնում, քան առաջինը, և ավելի խիտ է գրված:

Ուրեմն հայր Աբրահամը ոչ միայն Հաղբատի Ավետարանի կաղմիշն է, ինչպես հավաստում է գլխավոր հիշատակարանը, այլև Մարգարեի գործի միջնորդը, ինչպես վկայում է նկարի մակագրութիւնը:

Հայր Եղբայրիկին Գ. Հովսեփյանը համարում է Արշուառնի առաջնորդ: Փաստ շունենք: Հաղբատի Ավետարանը Մարգարեի նկարազարդելուց, Աբրահամի կաղմելուց և Արշուառնի վանքին նվիրելուց հետո միայն գրվել է գլխավոր հիշատակարանը, ուր երկու անգամ հիշվում է Արշուառնը, «...Վասն զի խնդիր էաւ սրբութիւնդ ձեր մատուցանել մաղթանս ողբհեծ պաղատանաւք, ով լուսերամ բնակիչք սրբոյ ուխտիդ Արշուառնի, առ որ զյոյս հաւատոյ մեր հղեալ զբովանդակ գոյք ծնողաց մերոց և եղբարց ծախեցաք և շինեցաք զաստուածարնակ սուրբ եկեղեցիս, և աւանդեցաք զսուրբ Աւետարանս յԱստուծոյ սուրբ եկեղեցիս, որ շինեցաւ ի մէնջ ի վանս Արշուառնի»²⁷: Միաբաններից ոչ մեկին չեն հիշել հիշատակարանում: Բայց եթէ առաջնորդը լինէր Եղբայրիկը՝ կհիշեին: Աբրահամին նկարել էին և հիշատակարանում հիշել, կհիշեին նաև Արշուառնի առաջնորդին: Այդպիսին, հավանաբար, չկար:

Չեռագրում հիշվում են գրչութիւնն վայր Հաղբատի առաջնորդ Հովհաննեսը, կաղմելու վայր Հոռոմոսի առաջնորդ Մխիթարը, մնում է ձեռագրի ծաղկելու ուխտի առաջնորդը, որը և պետք է լինէր հայր Եղբայրիկը: Մարգարեն, որ նկարել էր ձեռագրի կաղմող և գործի միջնորդ հայր Աբրահամին, իր սեփական ուխտի առաջնորդին, որտեղ ինքը ծաղկել էր ձեռագիրը, շնկարել չէր կարող: Եվ նա նկարել է իր ուխտի առաջնորդ հայ Եղբայրիկին:

Փնտրենք հայր Եղբայրիկի ուխտը:

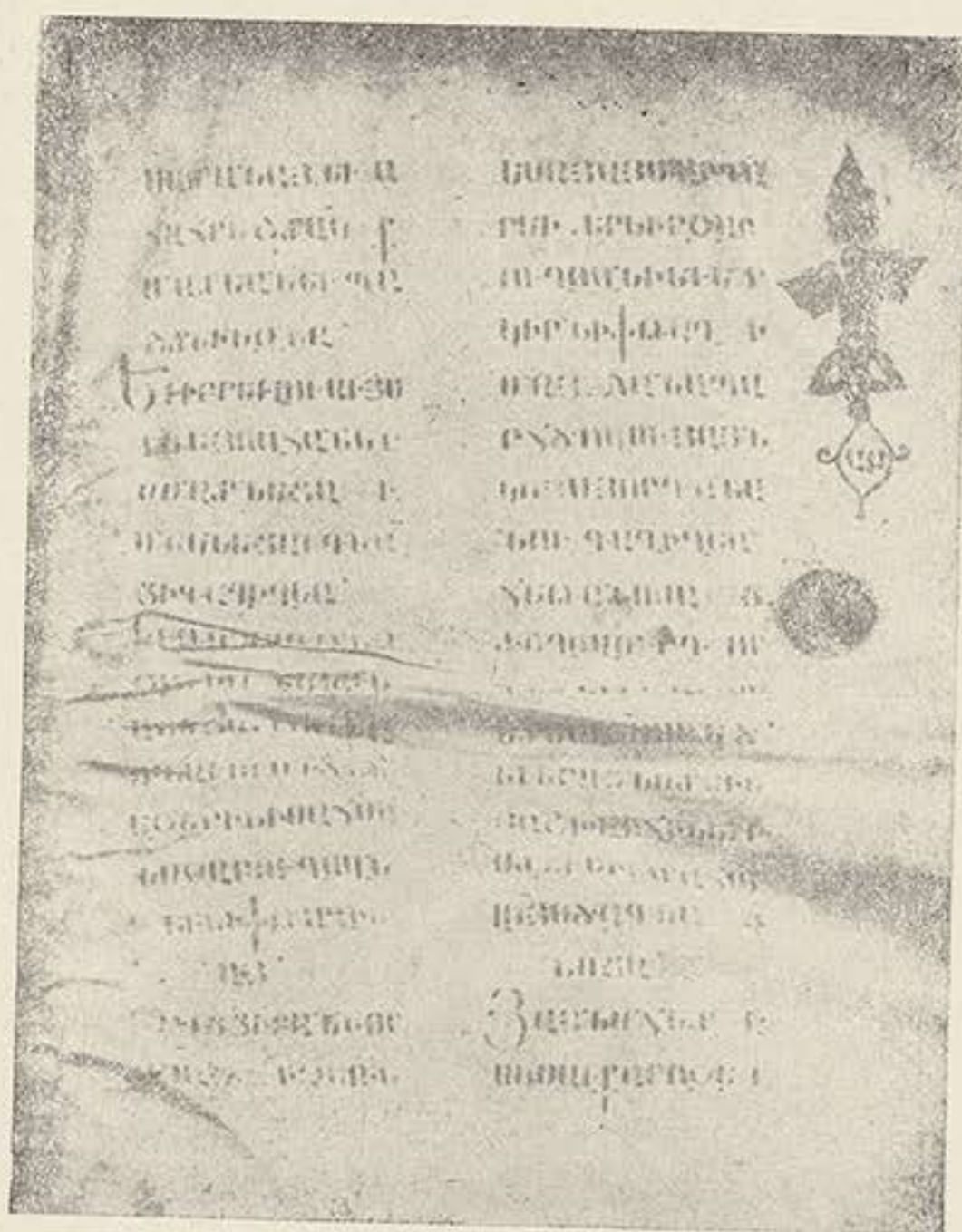
Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 5554 ձեռագիրը Ավետարան է: Համառոտ նկարագրութիւնը. «ԺԲ դար: Զարեհանի ուխտ: Կաղմող՝ Վանական (ԺԲ դ.): Ստացող՝ Գրիգոր: Թերթ՝ 278: Մագաղաթ, 25×18: Երկսյուն: Բոլորգիր: Տող՝ 20: Մանրանկար՝ խորան՝ 9, կիսախորան, լուսանցազարդ: Կաղմ՝ կաշեպատ տախտակ՝ զրոշմազարդ...»²⁸: Չեռագիրը գլխավոր հիշատակարան չունի: Գիրը սովորական բոլորգիր չէ. ավելի շուտ գրչագիր՝ բոլորգրախառն: Թվագրելի է ԺԲ դարի վերջ և ԺԳ դարի սկիզբ:

Գրչից երկու հիշատակագրութիւն կա. Մաթևոսի Ավետարանի վերջում. «Այս կտակ աստուածախաւ սուրբ ուխտին է. Զարեհանի, Տէր Աստուած ուղորմեսցի ստացողին, ամէն»²⁹, և գլխավոր հիշատակարանի սկզբի «Փառք»-ը: Որպես սրա շարունակութիւն, անմիջապէս, ստացող-նվիրատուի հիշատակարանն է՝ այլ գրութիւն. «Գրիգոր ստացող սուրբ Աւետարանիս և ամուսիննորին, և որդիս նոցին յիշեսչիք ի Քրիստոս: Ընդ նոսին և զՄիմէնն կրաւ[նա]-

²⁷ Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 360ա:

²⁸ «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հ. Բ, կաղմեցին Օ. Եղանյան, Կ. Չեչիճունյան, Փ. Անթարյան, Երևան, 1970, էջ 132:

²⁹ Մատենադարան, ձեռ. № 5554, էջ 85ա:

Նկ. 8 (էջ 27ա)

ւոր պատճառ դործոյս, և դառաջնորդը սուրբ ուխտիս Զար<ե> ևհանի զծղիսէ հայր, և զվարդան փակակալ, և զծաշայտուր դործակից, զՍտեփաննոս և զՂուկաս, զվարոս միայնատր, և զայլ համարէն միարանք Սուրբ Նշանիս, որում սուրբ Աւետարանս է խաչրի և ընծայ աւանդեալ ի վերագրելոցս»³⁰: Այնուհետև նվիրող Գրիգորի շղագիր ընծայականն է³¹:

Այսպիսով, այս ձեռագիրը գրված է ոչ թե Զարեհանի Սուրբ Նշան նւխտում, ինչպես նշված է Յուդակում, այլ նվիրված է նրան որպես «խաչրի և ընծայ»:

Զարեհանը գտնվում է Արշարունիքում և շփոթվել է Զարեհափանի հետ³²:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 278ա:

³¹ Նույն տեղում:

³² «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 98: Սուկավետ լեռնապարի, այժմյան Հայկական պարի հյուսիսային փեշերին էր փոխում Զարեհափան զափաթե՛ւածանուն ափանով (հին հայկական Զարեհափան քաղաքի տեղում) (ընդգծումը իմն է—Ա. Մ.): Զարեհափանը Սաղկոտան զափառում է, Սմբատ Զարեհափանցու ծննդավայրը, և կրում է Արտաշեսի Զա-

Զարեհանը գտնվում է Կաղզվանից Արաքսի հոսանքն ի վեր քսանհինգ կիլոմետր հեռավորության վրա: Իրա տեղում այժմ Զարաբխանա գյուղն է³³:

Իսկ որտեղ էր գրված և նկարազարդված Զարեհանի սուրբ Նշան ուխտի Ավետարանը:

Չեռագրի վերը բերված հիշատակարաններից բացի բազմաթիվ հիշատակագրություններ կան խորանների գերանների, սյուների վրա և նույնիսկ գլխադարձերի վարդյակներում, որոնց մեջ մեզ ամենից առաջ հետաքրքրում է «Եղբայրիկ» անունը:

Եվսերիոսի նամակի առաջին խորանի ստորին գերանի վրա գրված հիշատակագրությունից (որը շարունակվում էր նաև հաջորդ խորանի համապատասխան գերանի վրա) պահպանվել է միայն առաջին բառը՝ «Եղբայրիկն»³⁴:

Տր էջում խորանի գլխադարձի վարդյակում ութաթև դարդի մեջ, շուրջանակի գրված է ներկով «Եղբա[յրիկ]», իսկ միջին գերանի վրա, դարձյալ ներկով՝ «Եղբայրիկ զհայր Բեխենց վանից յիշեցէք յաղաթս»³⁵ (նկ. 9): Կարծես դռանը հայր Եղբայրիկի ուխտը: Այդ Բեխենց վանքն է: Ուրեմն հայր Եղբայրիկը Բեխենց վանքի առաջնորդն է, և ոչ Արշուառնի: Զարեհանի վանքը՝ Բեխենց անունը շուներ, այն կրում էր Սուրբ Նշան անունը և նրա հայրը կամ առաջնորդը Եղիսեն էր: Ուրեմն նրանք տարբեր վանքեր են: Փնտրենք Բեխենց վանքը:

Անի քաղաքի արձանագրություններից երկուսում հանդիպում ենք «Բեխենց» տեղանվանը: Առաջինը Աբղղարիպ Պահլավունու եկեղեցու վրա Արուճեցի Տրդատ քահանայի Ոսթ (1193) թվականին գրած արձանագրության մեջ է, և արտի անունն է «եւ տուն եկեղեցւոյն դիմաց, մեծ արտ Բեխենցն: Ճ Կապճո մին ի միքեսն ի շոողան Բեխենցն այս է ի Պղպղիկ»³⁶: Մյուսը՝ Տիգրան Հոնենցի Անիի նորակառույց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի վանքի վրա է, արձանագրված ՈԿԳ (1215) թվականին: Կառուցելով իր հոյակապ տաճարը, Տիգրան Հոնենցը վանքն ապահովում է ամեն ինչով, ապա պատվիրում «եւ զվանքն Բեխենց կոչեցեալ, զոր ես շինեցի և նորոգեցի, ընծայաւք փարթամացուցի ամէնովն, Սուրբ Գրիգորոյ վանացս հոգացողս հոգայ զորպիսութիւն»³⁷: Բեխենց

թե՛ որդու անունը: Այդ անունից է ծագում նաև Զարիշատ և Զարեհան անունները, որոնք պետք է պահպանվեն նույնությամբ: Զարեհանը հիշվում է VI դարից, հետագայում այն դառել է Զարաբխան:

33 Ղ. Այլիջան, Այրարատ, Վենետիկ, 1901, էջ 41, 517: Հմմտ. Գ. Ս. Հակոբյան, Ներքին Բասնի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974, էջ 15:

34 Մատենադարան, ձեռ. № 5554, էջ 1բ—2ա:

35 Նույն տեղում, էջ 8բ: Ահա և մյուս հիշատակագրությունները.

4ա Միջին գերանի վրա հունարեն ծածկագիր, առայժմ անվերծանելի:

4ա Աջ սյան վրա, վերից վար Տիրացու [գրիչ]:

6ա Խորանի գլխադարձի վարդյակի մեջ «Սիմեոն Բն»:

Ստորին գերանի վրա. [«Յիշեալ»] զի վերստին նորոգեց Աետարան[ս] ի ձե[ս]ն Տ[ի]-րաց[ուի]:

7ա ստորին գերանի վրա, գաղտնագրությամբ. «Զմիակեցն զՍիմեոն, որ բնակէր յանաղատի, յողոմիս յիշեցէ՛ք, ամէն»:

Տր Ստորին գերանի վրա. [խա]չ[այ]տուր եղբայր մեր յիշեցէ՛ք ի սուրբ յաղաքս ձեր, [աղ]աչեմ»:

36 «Գիվան հայ վիմագրության», սրակ Ա, Անի քաղաք. կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 47, № 134:

37 Նույն տեղում, էջ 63, № 188:

վանքը Քորամանյանի վկայութեամբ Տիգրան Հոնեցի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի վանքի մոտ էր³⁸:

Ուրեմն Տիգրան Հոնեց մեծահարուստ Անեցին, մինչև Սուրբ Գրիգոր տաճարի կառուցումը Անիում ունեւր Բեխենց վանքը (հավանաբար Բեխենց տոհմի տերիտորիայում, որտեղից էլ՝ անունը), իսկ Ս. Գրիգորի կառուցելուց հետո նորոգել և փարթամացրել էր այն: Ահա այս Բեխենց վանքի առաջնորդն էր Եղբայրիկը: Արձանագրութիւններում ևս հանդիպում ենք Տիգրան Հոնեցի Եղբայրիկ անունով սպասավորին: «Ի ՈՂՍ. (1222) թիւն, շնորհիւն Քրիստոսի, ի տէրութեանս աստուածատէր Աթաբակ Բանէի եւ Շահնշահի եւ Առաջին, եւ Եղբայրիկս, ծառայ տեառն իմոյ Տիգրանա, նորին ողորմութեամբն շինեցի զարձանս յիշատակ մեզ եւ ծնողաց եւ զաւակաց մերոց»³⁹: Ամենայն հավանականութեամբ սա նույն հայր Եղբայրիկն է, որ իր ծառայութիւնների համար իր տիրոջից արժանացել է քաղաքի պարիսպն քուրդերից մեկը հիշատակ-արձան շինելու պատվին:

Ինչևէ, 1215 թվականից առաջ, այսինքն 1211 թվականին, հայր Եղբայրիկը Տիգրան Հոնեցի Բեխենց վանքի առաջնորդն էր, որտեղ Մարգարե ծաղկողը նկարագարում է Հաղբատի Ավետարանը: Ուրեմն Մարգարե ծաղկողը այդ ժամանակ արդէն Անեցի էր: «Մարգարե նկարչի Ավետարանը,— գրում է Գ. Հովսեփյանը,— Անեցի Սահակ կրօնավորի պատվերով ընդհանրացած ձևերից (շարլոն) զատ, իր մի քանի անհատական, կենցաղական մանրանկարներով, ժամանակակից Անի քաղաքացու, հողեպահականի, բարձր և ստորին խավերի երկու սեռի ներկայացուցիչների տարադններով, հայ արվեստի և մշակույթի պատմութեան համար թանկագին աղթեր է բերում»⁴⁰:

Բեխենց վանքը գտնվում էր Ախուրջանի ափին, Անիի հյուսիս-արևելյան կողմում, որտեղից հանապարհն անցնում էր դեպի Հոռոմոս, և նրանք կապված էին իրար հետ: Ք. Քորամանյանի վկայութեամբ, Անի քաղաքն հասնում էր մինչև Հոռոմոս⁴¹, այսինքն՝ Հոռոմոսը և Բեխենց վանքը մի քաղաքում էին գտնվում:

Փորձենք ավելի որոշակի դարձնել քաղաքում Բեխենց վանքի տեղը⁴²: Անի քաղաքի հատակագծում ն. Մառը նշել է հայտնի և նոր հայտնաբերված շենքերը և առանձին կետեր՝ պարիսպներ, աշտարակներ, դարսյասներ, դռներ և այլն: Հ. Օրբելին Անիի ավերակների Ուղեցույցի վերջում կցել է ն. Մառի կազմած վերը նշված հատակագիծը և բերել այնտեղ նշված կետերի համարներին համապատասխան անունները⁴³: Ք. Քորամանյանի ուսումնասիրութեան մեջ մեզ հետաքրքրող տեղեկութիւնների մեջ հիշատակված շենքերն ու առանձին կետերը հատակագծում կրում են հետևյալ համարները (բերում ենք

38 Ք. Քորամանյան, Նյութեր հայկական հարտարապետութեան պատմութեան, Առաջին ժողովածու, Երևան, 1942, էջ 219:

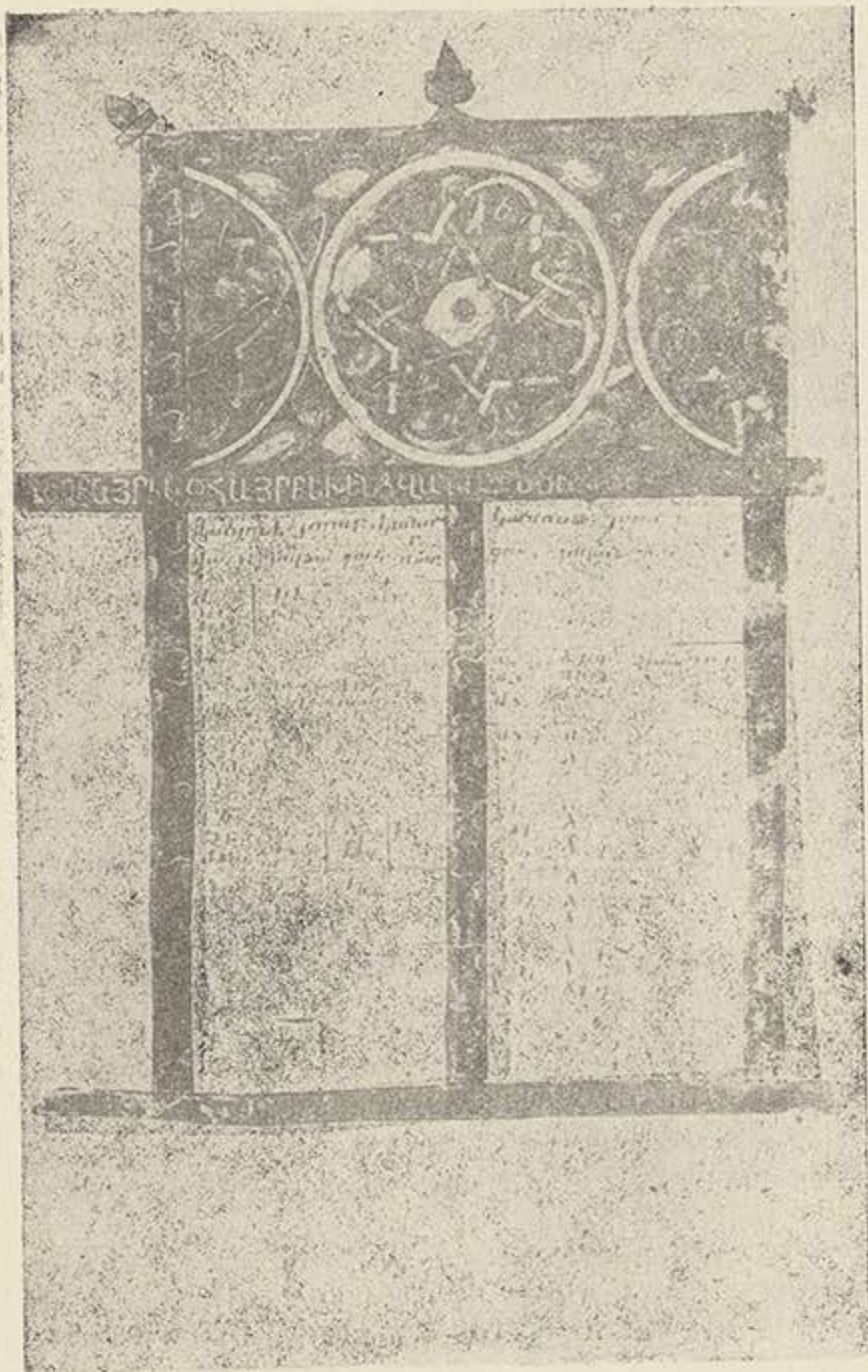
39 «Գիվան հայ վիճադրութեան», Ա, էջ 7, № 20:

40 Գ. Հովսեփյան, Խաղրակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 12:

41 Ք. Քորամանյան, Եղվ. աշխ., Առաջին ժողովածու, էջ 327—328:

42 Н. Я. Марр, Ани, 1934, էջ 56—57-ում՝ ներդիրներ:

43 Н. Орбели, Путеводитель по городищу Ани, У. Պետերբուրգ, 1910, էջ I—VI, հատակագիծ:

Նկ. 9, (էջ 8ր)

հուշարձանը և համարը). Ախուրջանի կամուրջը՝ 9, Սարգիս Միլենցի դուռը՝ XIII, որը եղել է Բագրատ արքայունու դարպասը: Այս դարպասի արևմտյան՝ 67 և արևելյան՝ 69 բուրգերը: Տիգրան Հոնենցի կառուցած Կուսանաց վանքը՝ 92, նրա դուռը՝ XI և դարպասը՝ XII: Տիգրան Հոնենցի 1215 թ. կառուցած Գրիգոր Լուսավորչի տաճարը՝ 82: Վերջինիս և Կուսանաց վանքի մեջտեղում ընկած բարձունքը՝ ավերակով՝ 90:

Ճանապարհները նշանակված են գծիկներով, բարձունքները և գետի ափերը՝ աղեղնաձև գծախմբերով:

Այժմ Քորոս Քորամանյանի առաջնորդությամբ հետևենք Մառի հատակագծին. Ախուրյան գետի «կամուրջեն(9) քաղաք բարձրանալու ճանապարհը ոլորապատույտ կբարձրանա (սկսելով կամուրջեն դալով դեպի արևելք) կհասնի մինչև Ծիլենց Սարգսի դուռը (XIII), որը կգտնվի Բեխենց վանքեն արևմուտք... Այս ճանապարհը կհասնի մինչև Բեխենց վանքի բարձրությունը (90), պետք է ասել, որ գետափի ճանապարհն ալ ոլորապատույտով կապված է այս ճանապարհի հետ»:

Հիրավի, կամուրջից դուրս եկող ճանապարհը հասնում է Ծիլենց Սարգսի դուռը, և շարունակվում դեպի արևելք, բարձունքը, որի վրա գտնվում են Բեխենց վանքի ավերակները (նկ. 10):

Ծիլենց դռնից՝ գետեզերքով դեպի արևելք, հինգ հարյուր մետրի վրա է գտնվում Կուսանաց վանքը, որից նույնքան մետրի վրա՝ դեպի հյուսիս-արևելք՝ Բեխենց վանքը: Սրանից ութ հարյուր մետր դեպի արևելք Գրիգոր Լուսավորչի վանքն է, երեքն էլ Տիգրան Հոնենցի կառույցները: Վերջինիս դիմաց, պարսպի վրա՝ Եղբայրիկ բուրգն է⁴⁴:

Ի դեմս Բեխենց վանքի մեզ հայտնի է դառնում Անի մայրաքաղաքի զբոսայգույն և մանրանկարչության մի կենտրոն, Անիի նշանավոր մեծատուն Տիգրան Հոնենցի իշխանության և հովանավորության և հայր Եղբայրիկի առաջնորդության ներքո:

Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կենտրոն Անին, ուր ծաղկում էին արհեստներն ու արվեստները, շէր կարող զբոսայգույն արվեստանոց շունենալ: 1199 թ. Զաքարյանները ազատագրում են Անին և առավել զարգանալու հնարավորություն ստեղծում: Քաղաքում կային բազմաթիվ արհեստավորական շարքեր, արտադրական և առևտրական հաստատություններ: Աճող քաղաքի շուրջ առաջացել էին արվարձաններ: Հյուսիսային ուղղությամբ սարսպից քաղաքը ձգվում էր մեկուկես կիլոմետր, արևելքից, փոքր-ինչ ընդհատումներով, հասնում էր մինչև Հոռոմոսի վանքը...

Անին արհեստագործության, երկրագործական արտադրանքի վերամշակման և առևտրի խոշոր կենտրոն էր: Բարգավաճ և բարեկեցիկ քաղաքի «բնակչությունն աչքի էր ընկնում ազատարար կենցաղով, աշխարհիկ բարքերով՝ հակված դեպի թատերական խաղերը, երգն ու սպորը, հանդեսները, երաժշտությունն ու արվեստը:

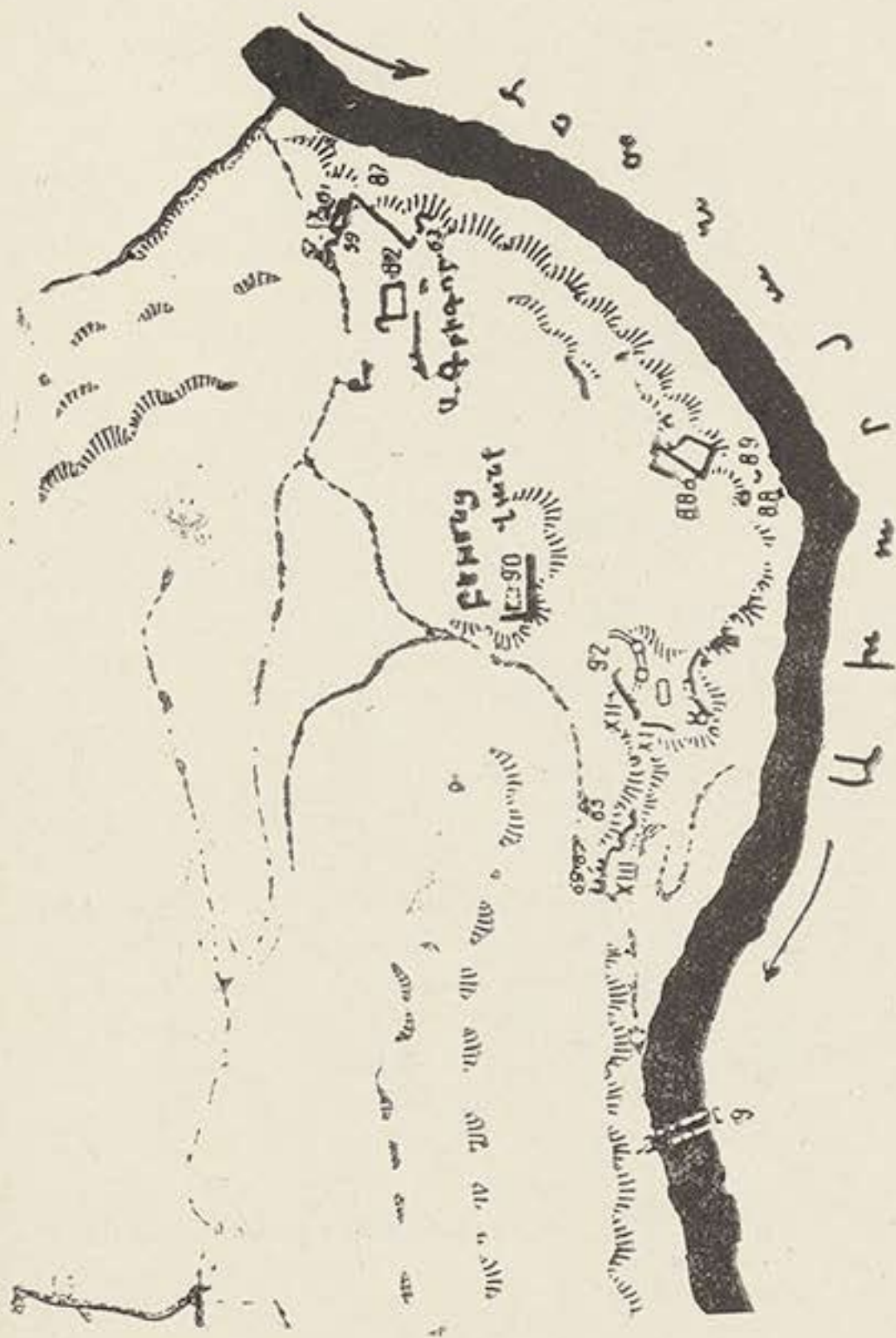
Քաղաքի վերնախավը սիրում էր շքեղությունը, արծաթն ու ոսկին, ցոպ ու զեխ կյանքը:

Իր զարգացած արհեստագործության բազմաթիվ ճյուղերով... առատ շուկաներով... զգալի շահով զբաղեալ արվեստասեր բնակչությամբ Անին ապրում էր ծաղկուն քաղաքային կյանքի եռուզեռով...»⁴⁵:

Ահա այս Անիում, բուն քաղաքում և ծայրամասերում, Հոռոմոսի վանքում և այլուր, ծաղկում է նաև զբոսայգույն և մանրանկարչության արվեստը և տևում մինչև մոնղոլների արշավանքները: Այնտեղ ձեռագրեր էին գրում և վաճառում,

⁴⁴ Բեխենց վանքը Գրիգոր Լուսավորչի վանքից և Ծիլենց դռնից հավասար հեռավորության վրա է բնակված և վեցհարյուր մետրի վրա է Ախուրյան գետից, որտեղից «Շիրանիկը ձուկն էր բերում» Բեխենց վանք:

⁴⁵ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. 3, Երևան, 1976, էջ 571—572:

24 10 Անի բաղաժի գրչության և ժանրանկարչության

պատվերներ ստանում ու կատարում: Գրչուիցյան արվեստի հետ կապված առարկաներ արտադրում, սեփական արտադրանքի կամ դրսից բերված նյութեր վաճառում և այլն: XII դարի վերջերին Սաղմոսավանքում գրված մի ձեռագրի կազմի համար հիշվում է «Ձեղքայրն մեր Քառսունքն... որ զնիթ կաղմութեան սորա երեր ի Տիխեաց և զաղն և կոճակ՝ յԱնոյ»⁴⁶:

Տիգրան Հոնեցի Բեխենց վանքից մեզ հասած Մատենադարանի № 5554 ձեռագիրը ապացուցում է վերը ասվածը: Ձեռագրի հիշատակարանը չի գրվել, որպեսզի այն վաճառելուց հետո շարադրվի՝ կատարված գործարքի համապատասխան: Բազմաթիվ հիշատակագրությունների, ինչպես նաև ձեռագրի վիճակի քննությունից պարզվում է, որ ձեռագիրը գրվել և ավարտվել է առանց համարարրանների գունազարդման, միայն գծանկարով: Գունազարդված են միայն շորս կիսախորանները:

Բեխենց վանքի ձեռագրի խորանները գունազարդվում են վաճառելիս, պայմանավորվածությամբ համաձայն, որի մեջ մեծ դեր էին կատարում միջնորդները: Զարեհանի Ավետարանում Սիմեոնը հիշվում է որպես «պատճառ գործոյս» այսինքն՝ միջնորդ, իսկ Խաչատուրը՝ նրան գործակից (որոնց անունները գրված են խորանների գերանների վրա) այնպես, ինչպես Աբրահամը՝ Մարգարեի համար: Սյուններից մեկի վրա կարդացվում է «Տիրացու գրիչ» անունը⁴⁷, մի ուրիշի վրա «...զի վերստին նորոգեց Աւետարան[ս] ի ձեռն Տիրացուի» (մաշված է): Նույն խորանի վերևում, վարդյակի մեջ գրված է. «Սիմեոն քահանա»: Մեզ թվում է հիշատակարանը պետք է կարդալ «Սիմեոն քահանա [յիշեա] զի վերստին նորոգեց Աւետարան[ս] ի ձեռն Տիրացուի»: Սիմեոնը, գործի միջնորդը, պահանջել է գունազարդումը (անշուշտ՝ զնի համապատասխան հավելումով) և Տիրացուն կատարել է այն: Ձեռագիրը առանց կազմելու տարվում է Զարեհան, որտեղ և կազմում է դրսից եկած վանական կազմարարը⁴⁸:

Մեր կարծիքով նույնպիսի նպատակով և սկզբունքներով է գրված նաև Մատենադարանի № 7635 ձեռագիր Ավետարանը: Մագաղաթյա այս ձեռագրի միայն կիսախորաններն են գունազարդված: Համարարրանի խորանները կարմիրով են գծված, որոնց վերջինի գերանի վրա գրված է. «Ձմեղապարտ և զանարժան գրիչ Սոսթէնէս յիշեսցիք ի Տէր»⁴⁹: Հիշատակարան չի գրված, շնայած բավականին տեղ կա վերջում: Այդ վիճակում էլ այն անցնում է Ավետեացի ձեռքը, որը ձեռագիրը նվիրում է Հռոմոսի վանքին⁵⁰:

Այս և Բեխենց վանքում գրված ձեռագրի կիսախորանները ունեն որոշ նրժանություն, բայց Բեխենց վանքի Ավետարանում արտակարգ ցայտուն է արտահայտված լուսանցազարդերի՝ ավանդական ձևերից շեղումը (նկ. 12): Այստեղ լուսանցազարդերի մեծ մասը եռատերև ծաղիկներ են, շատերը ծաղկա-

46 Մատենադարան, ձեռ. № 3777, էջ 192բ:

47 Մատենադարան, ձեռ. № 5554, էջ 6ա:

48 «Յիշեսցիք և զվանական կաղմոզ» (2ա) գրված է խորանի գերանից ներքև: Նույն գրով (2բ) «Յիշեա Քրիստոս Աստուած զբնակիչը սուրբ ուխտիս Զարեհանի, որ հանգուցին զկեանս իմ՝ լի զանութեամբ» (ձեռ. № 5554):

49 Մատենադարան, ձեռ. № 7635, էջ 6բ:

50 «Աւետարանս Հռոմոսի վանից Սուրբ Յովանիսի է աւանդեալ ի մեղապարտ ձերոյս յԱւետեացս, որդոյ Խաչեղրատրն. աշաշէ յիշիլ յազաթս ի ՈՂԸ (1249) թվ[ին], Ով զմեզ լիշէ բարի մտաբ, ինքն յիշեալ էղիցի յԱստուծոյ և յամենայն սրբոց, ամէն»:

մաններում, իսկ մի մասն էլ ազատ ճյուղերով: Չեռագրերում հանդիպում ենք Հաղբատի Ավետարանում նկարված Շերանիկի ձկանը, առանց Շերպնիկի (Նկ. 11):

Լուսանցադարձերի ծաղիկների բնականության այս ոգին եղել է Բեխենց վանքի մանրանկարչական դպրոցի գերիշխող ոգին, որը առավել ցայտունությամբ դրսևորվել է Հաղբատի Ավետարանում, Բեխենց վանքի գրչության կենտ-

Նկ. 11 (էջ 27 դա)

րոնի մի այլ արվեստագետի, գրիչ և նկարիչ Մարգարեի ստեղծագործություններում:

Այժմ տեսնենք թե ո՞վ էր Մարգարեն և ինչ է արել Բեխենց վանքի գրչության կենտրոնում Հաղբատի Ավետարանի հետ:

Մատենադարանի № 1886 պատասիկը մագաղաթյա երկաթագիր Ավետարանի վերջին թերթն է, որի առաջին սյունակում վերջանում է Հովհաննու Ավետարանը, իսկ երկրորդում սկսվում և հաջորդ էջի վերջում ավարտվում է հիշատակարանը: Այն գրված է 1209 թ. Հովասափ կրոնաւորի անունից, որ էր «ազ-

գաւ եւ տոհմիւ ի մեծ գեաղաքազարէն Կումիրոյ»⁵¹ և առաջացած տարիքում իր «արդար ընչից», որպէս «փրկանք հոգւոյ» ազատում է գերողներից Ավետարանը, և քանի որ «էր կարի զեղծեալ» տալիս է «զարձեալ նշանագրել ծաղկով եւ արծաթով փառազարդեալ», որը կատարվում է Հառիճում: Հիշատակարանը գրում է կազմող Մարգարեն, որը, ամենայն հավանականութեամբ, նաև ծաղկով նշանագրողն էր, որի տակ հասկացվում է լուսանցազարդեր նկարելը: Բանն այն է, որ ձեռագիրը գրված է եղել XI դարում կամ դրանից առաջ և նշանագրերը նշվել են բաժանարար գծիկով, իսկ XI դարի երկրորդ կեսից արդեն օգտագործվում էին զարդագիրն ու լուսանցազարդը: Այդ թերին լրացնել է տվել Հովասափը Մարգարեին, որը նաև կազմել է և արծաթով փառազարդել, վերջում էլ հիշատակարանը գրել: Հիշատակարանի գրութունը համեմատեցինք Հաղբատի Ավետարանի Մարգարեի գրչագիր հիշատակագրութունների հետ. նույնութունը ակնհայտ է:

Նկ. 12 (էջ 146բ)

Ուրեմն Մարգարե արվեստավորը՝ գրիչը, ծաղկողը, կազմողը 1209 թ. Հառիճում էր, 1211, թ.Անիում: Թերևս սույն Ավետարանի ծաղկելու և արծաթով փառազարդելու համբավն է Կումիրիից. (Կումայրիից) հասել Հոռոմոս ու Բե-

⁵¹ Համեմատելի՝ Հաղբատի Ավետարանի հիշատակարանի «ազգաւ եւ տոհմիւ ի մեծ մայրաքաղաքէն յԱնույ...» հետ:

խենց վանք, որի միաբանն է դարձել Մարգարեն: Եվ Անի քաղաքային կյանքը, կենցաղը և ճարտարապետությունը այնպիսի ուժեղ տպավորություն են թողել Հառիճեցու վրա, որ նա նրանցից դրվագներ է մարմանավորել Ավետարանի համարարբառի խորանների գերանների վրա և «Մուտք լծրուսաղէմ» տերուսնական նկարում⁵²:

Առաջին անգամ Հաղբատի Ավետարանում ենք տեսնում հիշատակագրություններ ու մակագրություններ Համարարբառի խորանների կամարների, սյուների և գերանների վրա, և Բեխենց վանքում գրված մյուս՝ Զարեհանի Ավետարանում՝ նաև վարդյակների մեջ: Այս գալիս է անշուշտ Անիի եկեղեցիներ, պալատների, պարիսպների, աշտարակների, դարպասների, հուշարձանների կամարների վրա գրված արձանագրությունների նմանողությունից, և նրանց տպավորության տակ է Մարգարեն գրել: Տեղին է այս առիթով հիշել անգլիացի նշանավոր նկարիչ և հնագետ Ռոբերտ Կեր Փոքտրի տպավորությունը Անիից, որ ստացել է 1817 թ. այնտեղ կատարած այցելության ժամանակ, «Տները, եկեղեցիները, աշտարակները, պարիսպները, ամեն մեկ շենքը, ցածր կամ բարձր, ունի ընդհանուր ճաշակ և բոլորի վրա տեսնում ենք սև քարի մեջ քանդակված սուրբ նշանը (խաչը—Ա.Մ.): Բացի այս նշաններից, ես գտա հին հայկական տառերով փորագրված երկար արձանագրություններ, եկեղեցիների գլխավոր մուտքերի վրա»⁵³:

Այս ամենը տեսել է Մարգարեն: Եվ նրա ձեռքում Հաղբատում նկարադարձված Ավետարանը կերպարանափոխվում է, վերաշնչավորվում:

Հաղբատի Ավետարանի սկզբից անշատած խորանների փոխարեն Մարգարեն նկարել է տաս խորաններ՝ հանդիսակած էջերի վրա, մեկընդմեջ: Առաջին երկու խորանները, որոնք տարբերվում են մյուսներից, պարունակում են եվսեբիոսի նամակը՝ Կարպիանոսին: Դրանցից յուրաքանչյուրը իրար կցված երեք կիսաշրջանակներ են, որոնք շրջափակված են քառանկյունիով: Սրանց միջի սարածությունը ծածկված է կանաչ և կարմիր ազյուսանման դարդերով, որոնք իրարից բաժանվում են ոսկեգծերով: Քառանկյունին շրջանակված է ավելի մեծ քառանկյունի եզրադարձով, որի մոտիվներն են եռատերևի և հնգատերևի իրար հաջորդող շարքերը⁵⁴:

Հաջորդ խորաններում արդեն գրված են կանոնները: Խորաններն ունեն երեքական սյուներ, որոնց և ստորին և միջին գերանների գլուխները դուրս են գալիս դեպի արտաքին լուսանցքները:

Առաջին խորանի միջին գերանի վրա կանգած է մի պատանի, անմորուս, երկար մազերով, գլխին երկարավուն գլխարկ և հագին երկար պարեպտ: Զախ ձեռքում ունի դարդարուն սրբիչ, աչով բռնել է մի կանթով ջրաման:

Ստորին լուսանցքում նույնպիսի մի պատանի, աչ ձեռքով ուսին է դրել մի կեռազլուխ մահակ, որի կեռից մի ձուկ է կախված: Գլխի մոտ գրված է.

52 Կ. Ա. Մաքսույան, Անի-Հոռոմոս ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1982, № 1, էջ 143—149:

53 Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. 2, ԺՊ դ., Երևան, 1934, էջ 747: Այնուհետև նա գրում է. «Նրանից (եկեղեցիների գլխավոր մուտքերի վրա) եղած արձանագրություններից Ա. Մ.) մի քանիսը ես պիտի ընդօրինակեի թղթի վրա, եթե օրը առաջացած լինեի և այնքան ցուրտ լինեի, որ կարողանայի բռնել մատիտը» (անդ):

54 Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 6բ—7ա:

«Շերանիկ քանի գաս ձուկն բեր»⁵⁵:

Հանդիպակաց խորանը արդեն մեզ ծանոթ է: Միջին գերանի վրա կանգնած է Բեիենց վանքի առաջնորդ հայր Եղբայրիկը, իսկ ստորին գերանի վրա միջնորդ և ձեռագրի կազմող հայր Աբրահամը⁵⁶:

Դժվար չէ նկատել, որ Մարգարեն այստեղ նկարել է ձեռագրի հետ կատարած իր աշխատանքային միջավայրի ներկայացուցիչներին: Ուխտի առաջնորդին և կազմարարին՝ ձեռագիրը ձեռքերում և ուխտի սպասավորների ներկայացուցիչներին. նրանց հաց և ջուր, թե գինի տվող պատանիներին: Վերջին խորանի վերջն գերանի վրա—մի նունենի է նկարված՝ վրան թռչուն: Մտնի տակ ծուպավոր գորգի և զարդարուն բարձի վրա նստած պատանին սաղ է նվագում⁵⁷: Ուրեմն առաջին պատանու ձեռքի անոթը ոչ թե ջրաման է, այլ Անիում պատրաստած գինու սափոր:

Մարգարեն այս խորանների գերանների վրա բազմաթիվ հիշատակագրություններ ունի որոնցում հիշվում են ստացողը, ծնողները, եղբայրները⁵⁸: Հայր Եղբայրիկի, հայր Աբրահամի և Շերանիկի մասին վկայությունները լուսանցքներում են գրված, իսկ վերջին խորանի գերանի ներքևում Մարգարեն թողնում է իր մասին առաջին հիշատակագրությունը. «Տէր Աստուած ողորմեա Մարգարէին՝ գրչի և նկարչի եւ Սահակայ ստացողի և ծնողաց իւրեանց, ամէն»⁵⁹: Մարգարեի գիրը՝ խորաններից դուրս, լուսանցքներում և համարարբաններում գրչագիր է, իսկ գերանների վրա տարբեր գույնի ներկով գրված՝ երկաթագիր:

Խորաններից հետո, հաջորդ թերթի երկրորդ էջով մեկ նկարել է հռչակաւոր «Մուտք յԵրուսաղէմ» նկարը, կատարված «ոչ շարլոնական ձեակերպությամբ, այլ ինքնուրույն ստեղծագործությամբ»⁶⁰: Հաջորդ «Ընծայականը», խմբանկարի կենտրոնում կանգած է Քրիստոսը, իսկ կողքերից Ավետարանն ընծայաբերող Սահակ Անեցին և իր եղբայր Առաքելը: Այստեղ ավարտվում է Մարգարեի կողմից ձեռագրի սկզբում գրված տասներկու թերթերի նկարազարդումը:

Նրա հաջորդ գործը Մաթևոսի Ավետարանի առաջին թերթի անշատումն է, որ ինչպես նշել ենք, գրված էր առաջին գրչի կողմից, և նրա փոխարեն երկու թերթերի մուծումը, որոնցից առաջինի վրա նկարում է կիսախորանը՝ գլխազարդով, զարդագրով, լուսանցազարդ և զարդագիր տողերով: Հաջորդ երեք էջի վրա, խոշոր երկաթագրով տեղավորում է անշատված թերթի պարունակած բնագիրը:

Մարգարեին չի բավարարում նաև Մարկոսի ավետարանառաջը, և քանի որ այն գտնվում էր մի պրակի մեջտեղում, որի շորս թերթի վրա Մաթևոսի Ավետարանի վերջին մասն էր գրված, իսկ մյուս շորսին՝ Մարկոսի սկիզբը:

55 Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 8բ:

56 Նույն տեղում, էջ 9ա:

57 Նույն տեղում, էջ 15ա:

58 Նույն տեղում, էջ 10բ:

«Քրիստոս Աստուած ողորմեա Առաքէլին, ամէն»:

«Տէր Աստուած գթայ ի հոգի Ռիմանոսին ծառայի բո, ամէն»:

«Հոգի սուրբ Աստուած, գթայ ի հոգին Իպատոսի ծառայի բո, ամէն»:

11ա «Տէր Յիսուս ողորմեա Սահակայ, ամէն»:

59 Մատենադարան, ձեռ. № 6288, էջ 15ա:

60 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 50:

անջատում է ամբողջ պրակը և նորից գրում ու նկարազարդում է: Եթե Մաթե-
փոսի Ավետարանի սկզբում իր ավելացրած թերթերի վրա բնագիրը գրում էր
ավելի լայն տողերի վրա և համեմատաբար մեծ երկաթագրով, ազատ էջամաս
շմնալու համար, ապա այստեղ պահպանում է տողերի տառանիշերի շափն ու
քանակը. նույնիսկ լուսանցազարդերի ձևն ու մեծությունը: Անջատված թերթե-
րից հինգը տեղադրվում է ձեռագրի սկզբում որպես պահպանակ, իսկ երեքը,
հավանաբար վերջում՝ որպես պահպանակ, վելփինները այժմ չկան: Մաթևոսի
Ավետարանը վերջանում է 111 ա էջում: Հաջորդ ազատ մնացած էջը օգտագոր-
ծում է հիշատակարանի համար⁶¹:

Խորանների մեջ համարարբառների, խորանների գերանների վրա և լու-
սանցքներում՝ հիշատակագրությունների, լրացված թերթերի վրա բնագրային
գրությունները, որ Մարգարեն կատարել է մանր և մեծ, ուղիղ և թեք գրչագրով,
գեղեցիկ երկաթագրով և բոլորաբարձ, ցույց են Տալիս, որ Մարգարե արեղան
ոչ միայն վարպետ նկարիչ է, այլև վարժ և հմուտ գրիչ, ինչպես իրեն համար-
ում է մի հիշատակագրության մեջ⁶²:

Մարգարեն այնուհետև գունազարդում է զարդագրերն ու լուսանցազար-
դերը, որոնք միայն գծված էին և անգույն էին: Նրա լրացրած պրակի լուսան-
ցազարդերը ամբողջովին պատկանում են իրեն: Ինչպես ասացինք, դրանք
գծելիս նկարիչը պահպանել է Հակոբի նկարած լուսանցազարդերի շափը և ձևը:
Մարգարեի և Հակոբի լուսանցազարդերի համեմատությունը ցույց է տալիս,
որ նա ոչ միայն գունազարդել է անգույն զարդերը, այլև տեղ-տեղ միջամտել է
Հակոբի նկարազարդածներին, պահպանելու համար ձեռագրի զարդարվածու-
թյան միօրինակությունն ու ներդաշնակությունը: Մարգարեն մանրանկարչա-
կան սրբագրություններ է կատարում ձեռագրում, երբեմն-երբեմն գլխագրերի
վրա ավելացնելով մի տերև կամ մի այլ դարդ:

Մարգարեի վերջին գործը Հաղբատի Ավետարանի հետ, Հովհաննեսի Ավե-
տարանից Հակոբ գրչի վրիպած հատվածի լրացումն է: Նա ձեռագրի մեջ ավե-
լացնում է մի թերթ և վրան գրում ձեռք հատվածից մի քանի տուն («Այդ յոր-
ժամ ծնիցի գմանուկն» բառերից մինչև «զուրախութիւնն»)⁶³:

Այս բոլորից հետո Հաղբատի Ավետարանը տարվում է Հոռոմոսի վանք,
որտեղ Աբրահամը կազմում է ձեռագիրը և հանձնում տիրոջը:

Ձեռագրի հիշատակարանը կարող էր գրվել այստեղ, կազմելուց առաջ,
որովհետև կազմելուց հետո դժվար է լինում գրելը: Բայց որովհետև այն գրը-
վել է ոչ երկաթագիր, ոչ էլ գրչագիր գրությամբ, որ ավելի դժվար է, այլ ավե-
լի գյուրագիծ, շղագրին մոտեցող գրությամբ, ենթադրում ենք, որ այն գրվել է
կազմելուց հետո, Անիում, կամ հենց Արշուառձում, որտեղ գրվել է ձեռագիրը,
բայց ոչ Մարգարեի ձեռքով, ոչ էլ Աբրահամի, այլ Հովհաննեսի ձեռքով.
«...և զողոմութիւն խնդրող զՅովհաննէս յիշեսջիք յաղաթս վասն Տեառն, աղա-
շեմ»⁶⁴ ավարտում է հիշատակագիրը:

61 «Սուրբ Աստուած և անտարանիչ բանին հաւր, ի բոյոյ ապավինեալ բարեխաւսութիւն
աղբատս և մեղաւոր արեղայս Մարգարէս՝ նկարող սորին, որպէսզի ողորմեսցիս ինձ, նաև Սա-
հակայ ստացողի և եղբար իւրում Իպատսին, որ կիսարեա ել յաշխարհէս: Ինչ զմեզ աղաթիւք
յիշէ, Աստուած զինքն յիշէ»: (էջ 111բ):

62 «Տեր Աստուած ողորմեա Մարգարէին՝ Գրչի և նկարչի...» (էջ 15ա):

63 Մատենադարան, ձեռ. N° 6288, թերթ 338:

64 Մատենադարան, ձեռ. N° 6288, թերթ 360բ:

Չորս ավետարանիչների նկարները Հաղբատի Ավետարան են մուծվում կազմելուց հետո, որովհետև կաշվե բարակ թելերով կարված են համապատասխան ավետարանաաչների:

Ձեռագիրը Արջուառճի վանքում մի տասնամյակ է մնում: 1223 թ. Ավետարանը Անիի գավառում վաճառվում և տարվում է Արցախ:

Այն ամենը, ինչ բացահայտվեց սույն հոդվածում, ավելի որոշակի են դարձնում Հաղբատի Ավետարանի տեղը հայ ձեռագրական մշակույթի մեջ, որպես շատ արժեքավոր մի հուշարձանի՝ իր գրիչներով, նկարիչներով ու կազմողով, գրչության այն դպրոցներով, որոնցում ստեղծվել է: Իսկ նկարիչ Մարգարեն ամուր կանգնում է մայրաքաղաքում, որպես Անիի մեզ հայտնի առաջին խոշոր մանրանկարիչը, որը Անիի հուշարձանների, որմնանկարների ու քաղաքային աշխարհիկ կյանքի կենսասխինդ միջավայրը մարմնավորել է ավետարանական խորաններում և նկարներում:

Գ. Հովսեփյանի կարծիքը նրա մասին ավելի շոշափելի հող է ստանում. «Մարգարեի արվեստի առավելությունն է և գնահատելի կողմը,— գրում է նա,— որ նա չի հեռու մեքենական կերպով միայն սովորական, բնդունված ձևերին, այլ ստեղծագործում է ուրույն, անհատական և կենցաղական գծերով և արտահայտություններով, և դրանով բարձրացնում յուր նկարների զեղարվեստականի հետ և պատմական-ազգադրական մեծ արժեքը: Բայց նույնիսկ բնդհանուր հետևողություն և բնույթ կրող մանրանկարների մեջ ... արտացոլում են նկարչի անհատական կարողությունն ու շնորհքը: ... Չուկ բերող Շերանիկի, անանուն սպասավորի, ինչպես և երկու վանականների պատկերները, գաղափար է տալիս մեզ ժամանակակից հասարակ դասակարգի երիտասարդ քաղաքացու և վանականների զգեստավորության մասին, աշուղի նկարով՝ տարազի հետ սաղի, փովածքի կամ կապերտի, բանաստեղծական մտայնության մասին, անկախ ավանդությունից, յուր ազատ կամքով: ...»

Բայց ամենից ավելի ուշագրավը Հիսուսի մուտքն է նրուսաղեմ, որ ամենին չի նմանվում ավանդական պատկերացումներին, այլ ամբողջապես նկարիչի մի նոր հղացումն է անկախ ձևակերպությամբ... Հիսուսի բնդունելությունը նկարիչը տվել է տեղական կենցաղական բնույթ, նմանեցնելով մի բարձրաստիճան անձի կամ թագավորի բնդունելություն: Ժողովրդի այլևայլ դասերի և սեռերի ներկայացուցիչները հասնելով պատշգամբներն ու կտուրները, ծառերի վրա... զգեստավորել է համապատասխան իրական կյանքին...

Նկարչի տեխնիկական բարձր է և յուրատեսակ, գույները նուրբ են...»⁶⁵: Եվ ո՞վ գիտե, Մարգարե նկարիչը չի աշխատել Անի քաղաքի հոյակապ սլալատների և տաճարների որմնանկարների վրա:

65 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 71—74:

A. S. МАТЕВОСЯН

ПАМЯТНИКИ ПИСЬМЕННОСТИ И МИНИАТЮРЫ ГОРОДА АНИ

(Резюме)

Хранящаяся в Матенадаране им. М. Маштоца рукопись под номером 6288, известная как «Ахлатское Евангелие», была написана в 1211 г. двумя писцами по заказу монаха Саака из Ани.

Писцом II—X тетрадей был, по-видимому, Вард, а остальной части—Акоп, который не только написал эту часть, но и украсил миниатюрами всю рукопись, начиная с хоранов и заставок и кончая маргиналами и орнаментальными инициалами, которые он, однако, не раскрасил, за исключением заставок. Рукопись была отвезена в Оромосский монастырь к известному переплетчику Аврааму. Однако перед тем, как ее переплести, рукопись с целью иллюстрации, была послана в анийский монастырь Бехенц, настоятелем которого был Ехбайрик, а известным писцом и миниатюристом—Маргаре. Маргаре отделяет начальные хораны, и помещает хораны, нарисованные им самим, на следующих листах рисует «Въезд Христа в Иерусалим» и «Дарственную»,—Христос с заказчиками братьями Сааком и Аракелом. Заменяет первый лист евангелия от Матфея двумя новыми листами, на первом из которых он рисует заставку, на другом пишет текст. Полностью меняет X тетрадь, в которой была заставка евангелия от Марка. Пять из написанных Акопом листов сейчас находятся в начале рукописи в качестве защитных листов. И наконец, он добавляет еще один лист, на котором пишет пропущенный Акопом отрывок. Он также раскрашивает все маргиналы и орнаментальные инициалы.

Рукопись была переплетена переплетчиком Авраамом, затем принесена в дар новой церкви Аруджарического монастыря, которая была построена на средства отца и родственников Саака.

Анийский монастырь Бехенц, принадлежавший Тиграну Оненцу и возглавлявшийся отцом Ехбайриком, в конце XII и в начале XIII вв. был скрипторием, в котором была написана и иллюстрирована также рукопись Матенадарана № 5554 (писец и художник Тирацу). По-видимому, в этом центре иллюстрирована также рукопись № 7635, подаренная в 1249 г. монастырю Оромос.

Монастырь Бехенц является первым из известных нам центров письменности и миниатюры в городе Ани.

A. S. MATHEVOSSIAN

LES RELIQUES DES SCRIPTORIA DE LA VILLE D'ANI

(Résumé)

Le manuscrit no. 6288 du Maténadaran Machtotz, connu sous le nom d'Évangile de Haghpat, a été écrit en 1211 par deux scribes sur la commande du moine Sahak d'Ani.

Le scribe des IIe-X^e cahiers fut probablement Vard, celui du reste, Hacoփ qui a aussi enluminé tout le manuscrit, exécutant les canons de concordance, les vignettes, les ornements marginaux et les majuscules que, cependant, il n'a pas coloriés, sauf les vignettes. Le manuscrit fut ensuite emporté au monastère de Horomos chez le célèbre relieur Abraham, mais avant d'être relié, le manuscrit fut envoyé, pour y être illustré, au monastère Békhentz d'Ani, dont le prieur était Eghbaïrik et où travaillait le célèbre scribe et miniaturiste Margaré. Margaré sépare les canons de concordance du début et les remplace par d'autres qu'il avait exécutés lui-même, dessine sur les pages suivantes "L'Entrée du Christ à Jérusalem", et une miniature représentant le Christ entouré des frères Sahak et Arakel, commanditaires du manuscrit. Il remplace le feuillet initial de l'évangile selon Matthieu par deux nouveaux feuillets, sur l'un desquels il exécute une vignette, sur l'autre il écrit le texte. Il change complètement le Xe cahier, où se trouvait la vignette de l'évangile selon Marc. Cinq des feuillets écrits par Hacoփ ont été utilisés comme feuilles de garde au début du manuscrit. Enfin, Margaré ajoute encore un feuillet où il écrit le fragment oublié par Hacoփ. Il peint également tous les ornements marginaux et les majuscules. Le manuscrit est relié par le relieur Abraham, puis offert en don à la nouvelle église du monastère d'Aroudjarik construite aux frais du père et des parents de Sahak.

A la fin du XIIe et au début du XIIIe siècle, le monastère Békhentz d'Ani, appartenant à Tigrane Honentz et dirigé par le prieur Eghbaïrik, possédait un scriptoria où fut également écrit et enluminé le manuscrit no. 5554 du Maténadaran (scribe et peintre Tiratzou). Selon toute probabilité, c'est ici aussi que fut enluminé le manuscrit no. 7635, offert en don au monastère Horomos en 1249.

Le monastère Békhentz est le premier des scriptoria connus de nous de la ville d'Ani.